

A Critical Examination of Gary Becker's Economics of Fertility from an Islamic Perspective

Javad Arbab¹ | Seyed Raza Hoseini²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Economy, Social, RIHU, Qom, Iran. Email: javadarbab@rihu.ac.ir

2. Associate Professor, Economy, Social, RIHU, Qom, Iran. Email: srhoseini@rihu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 21 February 2025

Received in revised form: 2 July 2025

Accepted: 7 February 2026

Available online: 12 May 2026

Keywords:

Family Economics, Islamic Economics, Child-rearing, Gary Becker, Profit-Centrism.

Abstract

With the introduction of economic science into the family sphere and the emergence of the sub-discipline of family economics, the influence of conventional economics on policymaking and decision-making within the family institution has become increasingly prominent. This phenomenon has deeply subjected the demographic structure of human societies to economic factors. One of the prominent figures who has theorized in this domain in recent decades is Dr. Gary Becker, widely regarded as the pioneer of contemporary family economics. Given the vital importance of childbearing and the penetration of Becker's paradigms into certain academic circles, the present study is dedicated to examining his theories regarding fertility and child-rearing. Employing a qualitative content analysis method, this article critically evaluates his core ideas on child-rearing through a comparative approach with Islamic teachings. The findings indicate that Becker's attempt to explain human behavior concerning the family—particularly in the realm of child-rearing—has ultimately failed to provide a universal model, despite offering certain methodological innovations and empirically verifiable results within specific geographical contexts. His theories, grounded in the presuppositions of the capitalist system, lack the capacity to explain social behaviors across diverse societies and suffer from numerous fundamental flaws. The excessive weighting of economic variables in human social behavior; the contextual relativity of the 'education' variable in his analyses, the inapplicability of his theories to certain societies, and the profound divergence of his ideas from the Islamic worldview are among the most significant shortcomings identified in this study.

Cite this article: Arbab, J.; Hoseini, S.R. (2025). A Critical Examination of Gary Becker's Economics of Fertility from an Islamic Perspective. *Islamic Economics Doctrines*, 2(3), 27-66. <https://doi.org/10.30513/ied.2026.6826.1243>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

The encroachment of economic analysis into the family sphere, particularly through the pioneering work of Gary Becker, has extended cost-benefit logic to fundamental human decisions such as marriage and childbearing. Becker established the "economics of the family," analyzing human behavior using microeconomic tools and controversially conceptualizing children as "durable consumer goods." Given the profound influence of these paradigms on demographic policies in Western societies and their subsequent adoption within Iranian academic circles, a critical examination grounded in Islamic criteria is essential. This study aims to assess the compatibility of Becker's theoretical foundations regarding fertility and child-rearing with Islamic economic teachings and the monotheistic worldview. Utilizing a descriptive-analytical method based on qualitative content analysis, this paper compares Becker's texts with Islamic primary sources (the Holy Qur'an, Ahadith, and the views of Muslim scholars). In doing so, it addresses a significant gap in the literature, where most studies have merely described or compared fertility paradigms without providing a foundational Islamic critique. The central question is to what extent Becker's model can explain the reproductive behavior of Muslim families and what its inherent shortcomings are from an Islamic value perspective.

Method

The research employs a descriptive-analytical approach utilizing qualitative content analysis and a comparative framework. The data corpus involves a critical comparison between Gary Becker's economic texts and Islamic primary sources, encompassing the Holy Qur'an, authentic narrations (Ahadith), and the jurisprudential and exegetical views of prominent Muslim scholars.

Results

The findings are articulated in two main sections: an exposition of Becker's theoretical framework and a comprehensive critique from an Islamic standpoint.

A) Becker's Theoretical Framework: Becker conceptualizes the family as a rational "decision-making unit" and a "small factory" that produces household commodities. In his marriage theory, the marriage market reaches equilibrium when individuals select a spouse who maximizes their economic utility (via expected income and cost reduction). His fertility theory treats children analogously to durable goods, where demand is a function of income, opportunity costs (particularly women's wages), and parental education levels. According to this model, rising income generates both substitution and income effects: the substitution effect favors "child quality" (greater investment in fewer children), while the income effect may favor quantity. Becker posits a universal inverse relationship between maternal education and fertility rates, concluding that promoting female education inherently reduces fertility. Similarly, divorce occurs when the calculated costs of remaining married outweigh the anticipated benefits.

B) Islamic Critiques of Becker's Views:

1. Economic Reductionism and Neglect of Non-Material Criteria: By centering exclusively on material profit-and-loss calculations, Becker's model marginalizes emotions, moral values, faith, and the innate human disposition (Fitrah). From an Islamic perspective, marriage is a prophetic tradition (Sunnah), a source of spiritual tranquility, and the completion of faith (Nisf al-Din); its value cannot be quantified solely by financial metrics.

2. The Contextual Relativity of "Education" and "Quality": Becker treats the inverse education-fertility link as a universal absolute, whereas the ideological content of that education (materialistic vs. monotheistic) is the decisive factor. Religious education and Islamic values actively enhance the desire for childbearing. Furthermore, Becker's definition of "child quality" completely lacks the spiritual, ethical, and faith-based dimensions that Islam regards as the core of raising a righteous offspring (Awlad Salih).

3. Contradiction with Islamic Axioms and Societal Evidence: Contrary to Becker's commodification of children, Islamic sources depict offspring as divine blessings, the adornment of worldly life, and a means of divine trial (Ibtala). Numerous narrations declare that marriage and childbearing increase sustenance, emphasizing that "sustenance accompanies women and dependents." Verses such as 17:31 and 6:151 explicitly forbid infanticide out of the fear of poverty, promising that Allah provides for both parents and children, thereby negating purely materialistic economic calculations.

4. Ignoring the Social Costs of Low Fertility: The macroeconomic and societal consequences of a market-based fertility approach in the West include fertility rates plummeting below replacement levels (averaging 1.2–1.5 in nations like Italy, Spain, and Germany), increasing old-age dependency ratios, strained pension systems, the rise of individualism, marriage postponement, and severe cultural identity shifts. These empirical trends demonstrate that an exclusive reliance on economic logic ultimately undermines the demographic foundations of a society.

5. Flawed Analysis of Poverty: Becker identifies poverty as a primary deterrent to childbearing. Conversely, Islamic teachings encourage marriage even amidst financial constraints and mandate the community to assist in establishing new families. Poverty is not a valid justification for avoiding marriage; rather, it is a socio-economic challenge to be addressed through mutual cooperation, social justice, and profound reliance on God (Tawakkul).

Conclusion

Gary Becker's economics of fertility, despite its methodological innovations, fails to adequately explain reproductive behavior within Islamic societies due to its strict reliance on the anthropocentric and materialistic presuppositions of the capitalist system. Rigorous cost-benefit analysis reduces the human being and the sacred institution of the family to the level of commodities and market transactions, entirely ignoring the spiritual, innate, and moral dimensions of childbearing. In contrast, Islam offers a balanced, multidimensional approach: while acknowledging the necessity of securing livelihoods and removing economic barriers, it regards children as transcendent spiritual investments. Child-rearing is viewed as a perpetual act of worship (Ibadah), with the ultimate guarantee of sustenance

entrusted to Allah, the Ultimate Provider (Al-Razzaq). For demographic policymaking in Islamic communities, a hybrid approach combining material incentives with the primacy of religious values (such as promoting the culture of facilitated marriage and childbearing as a devotional act) is essential. Engaging religious institutions in this paradigm can effectively address demographic challenges while safeguarding society against the harms of hyper-individualism and family disintegration.

Authors' Contribution

No information was provided in the original manuscript regarding the specific contributions of the authors.

Data Availability Statement

Data sharing is not applicable to this article, as no quantitative datasets were generated or analyzed during the current theoretical study.

Acknowledgements

The authors sincerely thank the respected editor-in-chief, the anonymous peer reviewers for their constructive feedback and rigorous evaluation, and the editorial team of the journal.

Ethical Considerations

The authors have strictly adhered to the principles of research ethics and academic integrity, avoiding any form of research misconduct, including data fabrication, falsification, and plagiarism.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no known competing financial interests or personal relationships that could have appeared to influence the work reported in this paper.

Declaration of Generative AI and AI-assisted Technologies in the Writing Process

During the preparation of this work, the authors used the DeepSeek artificial intelligence tool strictly to assist in drafting the initial version of the extended abstract. After using this tool, the authors rigorously reviewed and edited the generated content and take full responsibility for the content of the publication.

بررسی انتقادی نظریه اقتصاد فرزندآوری گری بکر با رویکرد اسلامی

جواد ارباب^۱ | سید رضا حسینی^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران. javadarbab@rihu.ac.ir

۲. دانشیار، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران. رایانامه: srhoseini@rihu.ac.ir

چکیده

با ورود دانش نوپای اقتصاد به حوزه خانواده و ایجاد زیرشاخه اقتصاد خانواده، ظهور و نفوذ اقتصاد متعارف در سیاست‌گذاری‌ها و تصمیم‌سازی‌ها در نهاد خانواده نمود بیشتری پیدا کرد. امری که ساختار جمعیتی جوامع بشری را تحت تأثیر عوامل اقتصادی قرار می‌دهد؛ یکی از شخصیت‌های مطرح که در دهه‌های اخیر در این حوزه به نظریه‌پردازی پرداخته است، دکتر گری بکر است که برخی وی را سردمدار تدوین دانش معاصر اقتصاد خانواده می‌دانند. اهمیت حیاتی مسئله فرزندآوری و نیز نفوذ اندیشه‌های بکر در برخی محافل علمی موجب شد تا پژوهش حاضر به بررسی اندیشه‌ها و نظریات وی در حوزه فرزندپروری اختصاص یابد. در این مقاله با استفاده از روش تحلیل محتوا، برخی از آراء و اندیشه‌های وی در حوزه فرزندپروری به صورت تطبیقی با آموزه‌های اسلامی مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد تلاش بکر برای توضیح رفتار افراد در قبال خانواده، به‌ویژه در زمینه فرزندپروری، در کنار ارائه نوآوری‌ها و بیان برخی نتایج تجربی قابل تأیید در جغرافیایی خاص ناموفق بوده است. نظریات ارائه شده توسط وی با پیش فرض‌های نظام سرمایه‌داری، توانایی توضیح رفتارهای اجتماعی در همه جوامع را نداشته و دارای نقایص فراوانی است. افراط در وزن‌دهی به متغیر اقتصاد در رفتار اجتماعی انسان‌ها، مجهول بودن ماهیت متغیر آموزش در تحلیل‌ها، جوابگو نبودن نظریات در برخی از جوامع، در کنار فاصله اندیشه‌های وی با بینش اسلامی از مهم‌ترین آسیب‌هایی است که در این زمینه مورد شناسایی قرار گرفته است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۰۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۸

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۲/۲۲

کلیدواژه‌ها

اقتصاد خانواده، اقتصاد

اسلامی، فرزندپروری، گری بکر،

سودمحوری.

استناد: ارباب، جواد؛ حسینی، سید رضا. (۱۴۰۴). بررسی انتقادی نظریه اقتصاد فرزندآوری گری بکر با رویکرد اسلامی. آموزه‌های اقتصاد اسلامی، (۳)۲، ۶۶-۲۷.

<https://doi.org/10.30513/ied.2026.6826.1243>

مقدمه

نحوه نگرش به خانواده و مسائل اقتصادی مرتبط با آن، یکی از موضوعاتی است که از دغدغه‌های همیشگی بشری به شمار می‌رود. هرچند برخی از نسله‌ها مانند فمینیسم، مادی‌گرایان و... اهداف خود را به نحوی ترسیم کرده‌اند که منتج به محدود کردن ازدیاد نسل و یا تعریف فرایند فرزندآوری در چارچوب سود و زیان می‌شود، اما گرایش فطری انسان‌ها به ازدیاد نسل بشر، از زمان خلقت خدای سبحان، به عنوان یکی از دغدغه‌های غالب جوامع مطرح بوده است. با این حال، یکی از چالش‌های مطرح، عوامل انگیزشی افول و یا ازدیاد تمایل انسان‌ها نسبت به فرزندآوری است. این شناخت حداقل از دو جنبه حائز اهمیت است؛ از یک سو، این بحث لازمه برنامه‌ریزی‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و حتی سیاسی محسوب می‌شود و از سوی دیگر، نگاه هزینه‌ای و یا درآمدی به تشکیل خانواده و به تبع آن فرزندآوری، در دهه‌های اخیر بیش از گذشته نمود داشته و مبنای تصمیم‌گیری‌ها قرار گرفته است. به علاوه، از آنجا که مطلوبیت مقوله «فرزندآوری» صرفاً در فواید و اهداف اقتصادی نمی‌گنجد، نباید از سایر جوانب مؤثر برای تقاضای فرزند چشم‌پوشی کرد. در جوامع بشری، غالب افراد، فارغ از این‌که امکان پرورش فرزند را داشته و یا نداشته‌اند، دیدگاه خاصی نسبت به فرایند فرزندآوری و انگیزه‌های مرتبط با آن دارند. در برخی جوامع، غلبه فضای اجتماعی به نحوی است که یکی از عوامل اجتماعی-فرهنگی، اعتقادی، جسمانی و هویت‌شناختی و اقتصادی حرف اول و آخر را در فرایند فرزندآوری می‌زند. در یک پژوهش، به تفکیک انگیزشی این چهار حوزه پرداخته شده است (قافله‌باشی و موسوی، ۱۳۹۲) که در نمودار (الف) قابل مشاهده است:

نمودار الف: عوامل مؤثر بر تصمیم‌سازی در فرزندآوری (قافله‌باشی و موسوی، ۱۳۹۲)

نگرش به فرزندآوری	عوامل اجتماعی - فرهنگی	وجهه اجتماعی، تورم و هزینه‌های زندگی، سیستم‌های حمایت اجتماعی، تحصیلات و اشتغال زنان، آگاهی از وسایل کنترل باروری، سیاست‌های دولت، افزایش امید به زندگی، کاهش درآمد خانواده و انگیزه‌های باروری
	عوامل اقتصادی	رفاه اقتصادی، تورم و هزینه‌های زندگی، تعلق به طبقه اقتصادی - اجتماعی، مسکن، ثبات و امنیت شغلی
	عوامل جسمانی - هویت‌شناختی	نگرش‌های مربوط به فرزندآوری، نگرش همسر، تأخیر در ازدواج، مشکلات زایمان و دوران شیردهی، مهارت‌های فرزندآوری، ثبات زناشویی و گرمی روابط با همسر، سلامت جسمانی و روانی، جنسیت فرزند
	عوامل اعتقادی	باورهای رایج درباره فرزندآوری، ترس از شیوع ضد ارزش‌ها در جامعه، احساس مسئولیت شرعی، اعتقادات مذهبی

اینکه چه عاملی بر سایر عوامل غلبه دارد، نیازمند مطالعه میدانی در جامعه هدف است؛ اما نتیجه مطالعه هر چه باشد، نمی‌تواند تمایل فطری بشر را نسبت به ازدیاد نسل و مباحث وابسته به آن نفی کند. در نگرش اقتصادی محض، مسائل اقتصادی فرزندآوری از اصول راهبردی محسوب و سایر خواسته‌ها و امیال بشری در صورتی معنی‌دار به شمار می‌آیند که از نظر هزینه-فایده توجیه‌پذیر باشند. در مطالعه‌ای که با هدف بررسی تمایلات فرزندآوری و عوامل تعیین‌کننده زنان همسردار در شهر همدان صورت گرفته است، از ۲۷۳ زن واجد شرایط بررسی که به صورت تصادفی انتخاب شدند، ۷۰.۷ درصد زنان تمایل ندارند علاوه بر فرزندان که در زمان بررسی داشته‌اند، فرزند دیگری داشته باشند. در این میان، ۵۵ و ۸۴.۳ درصد زنان به ترتیب دارای یک و دو فرزند بودند که بر پایه این بررسی، ۷۸.۴ درصد، شمار مطلوب فرزند برای خانواده‌ها را دو فرزند عنوان کرده و مهم‌ترین دلایل ترجیح الگوی دو فرزند را به ترتیب مشکلات اقتصادی و مشکل خانواده‌ها در تربیت و آموزش فرزندان بیان کرده‌اند (حسینی و بگی، ۱۳۹۳). «گری بکر» از جمله اقتصاددانانی است که به طور پیش‌گام در زمینه رفتار باروری خانواده‌ها (۱۹۶۰) نظریاتی را مطرح و کم‌وکیف مسائل باروری را با محوریت اقتصادی مطرح ساخته است. نظریاتی که هرچند مورد استقبال گسترده برخی از اندیشمندان قرار گرفته و منجر به گسترش مطالعات اقتصادی در حوزه روابط اجتماعی شده است، اما با دقت در این اندیشه‌ها نمی‌توان تناقض آشکار ریشه‌های این نظریات را با مبانی اسلامی نادیده انگاشت. مطالعه حاضر به بررسی تطبیق و یا عدم تطبیق نظریات مطرح‌شده توسط وی در حوزه فرزندپروری با مبانی اسلامی اختصاص دارد؛ تفاوت‌های بینشی که جریان فرزندآوری را در مسیر خود آبهستن تحولات متنوعی چون افزایش سن ازدواج، کاهش نرخ موالید، افزایش طلاق و خشونت‌های خانگی، افزایش تعداد مهدهای کودک، خانه‌های سالمندان و به طور خلاصه تغییر ساختار و ماهیت خانواده و کارکردهای آن قرار داده است. با ورود دانش نوپای اقتصاد به حوزه خانواده و ایجاد زیرشاخه اقتصاد خانواده، ظهور و نفوذ اقتصاد متعارف در سیاست‌گذاری‌ها و تصمیم‌سازی‌ها در نهاد خانواده نمود بیشتری پیدا کرد. امری که ساختار جمعیتی جوامع بشری را تحت تأثیر عوامل اقتصادی قرار می‌دهد؛ یکی از شخصیت‌های مطرح که در دهه‌های اخیر در این حوزه به نظریه‌پردازی پرداخته است، دکتر گری بکر است که برخی وی را سردمدار تدوین دانش معاصر اقتصاد خانواده می‌دانند. اهمیت حیاتی مسئله فرزندآوری و نیز نفوذ اندیشه‌های

بکر در برخی محافل علمی موجب شد تا پژوهش حاضر به بررسی اندیشه‌ها و نظریات وی در حوزه فرزندپروری اختصاص یابد. در این مقاله با استفاده از روش تحلیل محتوا، برخی از آراء و اندیشه‌های وی در حوزه فرزندپروری به صورت تطبیقی با آموزه‌های اسلامی مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد تلاش بکر برای توضیح رفتار افراد در قبال خانواده، به‌ویژه در زمینه فرزندپروری، در کنار ارائه نوآوری‌ها و بیان برخی نتایج تجربی قابل تأیید در جغرافیایی خاص ناموفق بوده است. نظریات ارائه شده توسط وی با پیش فرض‌های نظام سرمایه‌داری، توانایی توضیح رفتارهای اجتماعی در همه جوامع را نداشته و دارای نقایص فراوانی است. افراط در وزن دهی به متغیر اقتصاد در رفتار اجتماعی انسان‌ها، مجهول بودن ماهیت متغیر آموزش در تحلیل‌ها، جوابگو نبودن نظریات در برخی از جوامع، در کنار فاصله اندیشه‌های وی با بینش اسلامی از مهم‌ترین آسیب‌هایی است که در این زمینه مورد شناسایی قرار گرفته است. نحوه نگرش به خانواده و مسائل اقتصادی مرتبط با آن، یکی از موضوعاتی است که از دغدغه‌های همیشگی بشری به شمار می‌رود. هرچند برخی از نسله‌ها مانند فمینیسم، مادی‌گرایان و... اهداف خود را به نحوی ترسیم کرده‌اند که منتج به محدود کردن ازدیاد نسل و یا تعریف فرایند فرزندآوری در چارچوب سود و زیان می‌شود، اما گرایش فطری انسان‌ها به ازدیاد نسل بشر، از زمان خلقت خدای سبحان، به عنوان یکی از دغدغه‌های غالب جوامع مطرح بوده است. با این حال، یکی از چالش‌های مطرح، عوامل انگیزشی افول و یا ازدیاد تمایل انسان‌ها نسبت به فرزندآوری است. این شناخت حداقل از دو جنبه حائز اهمیت است؛ از یک سو، این بحث لازمه برنامه‌ریزی‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و حتی سیاسی محسوب می‌شود و از سوی دیگر، نگاه هزینه‌ای و یا درآمدی به تشکیل خانواده و به تبع آن فرزندآوری، در دهه‌های اخیر بیش از گذشته نمود داشته و مبنای تصمیم‌گیری‌ها قرار گرفته است.

به علاوه، از آنجا که مطلوبیت مقوله «فرزندآوری» صرفاً در فوائد و اهداف اقتصادی نمی‌گنجد، نباید از سایر جوانب مؤثر برای تقاضای فرزند چشم‌پوشی کرد. در جوامع بشری، غالب افراد، فارغ از این‌که امکان پرورش فرزند را داشته و یا نداشته‌اند، دیدگاه خاصی نسبت به فرایند فرزندآوری و انگیزه‌های مرتبط با آن دارند. در برخی جوامع، غلبه فضای اجتماعی به نحوی است که یکی از عوامل اجتماعی-فرهنگی، اعتقادی، جسمانی و هویت‌شناختی و اقتصادی حرف اول و آخر را

در فرایند فرزندآوری می‌زند. در یک پژوهش، به تفکیک انگیزشی این چهار حوزه پرداخته شده است (قافله‌باشی و موسوی، ۱۳۹۲) که در نمودار (الف) قابل مشاهده است.

این‌که چه عاملی بر سایر عوامل غلبه دارد، نیازمند مطالعه میدانی در جامعه هدف است؛ اما نتیجه مطالعه هر چه باشد، نمی‌تواند تمایل فطری بشر را نسبت به ازدیاد نسل و مباحث وابسته به آن نفی کند. در نگرش اقتصادی محض، مسائل اقتصادی فرزندآوری از اصول راهبردی محسوب و سایر خواسته‌ها و امیال بشری در صورتی معنی‌دار به شمار می‌آیند که از نظر هزینه-فایده توجیه‌پذیر باشند. در مطالعه‌ای که با هدف بررسی تمایلات فرزندآوری و عوامل تعیین‌کننده زنان همسردار در شهر همدان صورت گرفته است، از ۲۷۳ زن واجد شرایط بررسی که به صورت تصادفی انتخاب شدند، ۷۰.۷ درصد زنان تمایل ندارند علاوه بر فرزندی که در زمان بررسی داشته‌اند، فرزند دیگری داشته باشند. در این میان، ۵۵ و ۸۴.۳ درصد زنان به ترتیب دارای یک و دو فرزند بودند که بر پایه این بررسی، ۷۸.۴ درصد، شمار مطلوب فرزند برای خانواده‌ها را دو فرزند عنوان کرده و مهم‌ترین دلایل ترجیح الگوی دو فرزند را به ترتیب مشکلات اقتصادی و مشکل خانواده‌ها در تربیت و آموزش فرزندان بیان کرده‌اند (حسینی و بگی، ۱۳۹۳). «گری بکر» از جمله اقتصاددانانی است که به طور پیش‌گام در زمینه رفتار باروری خانواده‌ها (۱۹۶۰) نظریاتی را مطرح و کم‌وکیف مسائل باروری را با محوریت اقتصادی مطرح ساخته است. نظریاتی که هرچند مورد استقبال گسترده برخی از اندیشمندان قرار گرفته و منجر به گسترش مطالعات اقتصادی در حوزه روابط اجتماعی شده است، اما با دقت در این اندیشه‌ها نمی‌توان تناقض آشکار ریشه‌های این نظریات را با مبانی اسلامی نادیده انگاشت.

مطالعه حاضر به بررسی تطبیق و یا عدم تطبیق نظریات مطرح‌شده توسط وی در حوزه فرزندپروری با مبانی اسلامی اختصاص دارد؛ تفاوت‌های بینشی که جریان فرزندآوری را در مسیر خود آبهستن تحولات متنوعی چون افزایش سن ازدواج، کاهش نرخ مولید، افزایش طلاق و خشونت‌های خانگی، افزایش تعداد مهدهای کودک، خانه‌های سالمندان و به‌طور خلاصه تغییر ساختار و ماهیت خانواده و کارکردهای آن قرار داده است.

پیشینه پژوهش

مهربانی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی مقایسه‌ای الگوها و مکاتب اقتصاد باروری با به‌کارگیری داده‌های ایران» به بررسی سه دیدگاه «الگوی لیبنشتاین»، «مکتب شیکاگو-کلمبیا»

و «مکتب پنسیلوانیا» می‌پردازد. وی از بکر به عنوان یکی از اصلی‌ترین نظریه پردازان اقتصاد باروری یاد کرده و اندیشه‌های وی را در قالب مکتب شیکاگو-کلمبیا طبقه‌بندی می‌کند. روند باروری از سوی بکر تقاضا محور تحلیل می‌شود که با توجه به تقاضای موجود در جامعه و توجیه پذیری اقتصادی آن تحلیل می‌شود. در این مقاله ضمن ارائه برخی از آرای بکر در حوزه فرزندآوری، تحلیلی مقایسه‌ای با دو مکتب مذکور دیگر ارائه شده است.

هکمن (۲۰۱۵) از شاگردان بکر، طی مقاله‌ای تحت عنوان «الگوی علمی اقتصادی گری بکر»، تلاش کرده است تا روش و سیره وی را در برخورد با مسائل نشان دهد و تحلیلی بر روش کاربردی وی در آثار علمی بکر ارائه کند.

مطالعات انتقادی زیادی در خصوص آثار بکر در حوزه اندیشه‌های وی در حوزه فرزندآوری صورت نگرفته است؛ اما برخی از آثار فوق در صدد معرفی و تحلیل اندیشه‌های وی به عنوان یکی از اقتصاددانان مطرح بوده‌اند. با این حال، نوشتاری انتقادی برای بررسی اندیشه‌های بکر در حوزه اقتصاد خانواده که به تطبیق آن با مبانی اسلامی بپردازد، مشاهده نشد.

۱. چارچوب نظری

۱-۱. مفهوم اقتصاد خانواده

شاید بتوان شکل‌گیری مفهوم اقتصاد خانواده را یکی از مصادیق توسعه مطالعات میان‌رشته‌ای دانست که در حوزه اقتصادی-اجتماعی مطرح شده است. بیان‌های متنوعی برای مفهوم اقتصاد خانواده وجود دارد. امروزه اقتصاد خانواده در سه معنای عمده به کار می‌رود:

الف) اقتصاد خانواده به عنوان یک حرکت اجتماعی و شیوه علمی برای اداره امور خانواده که به تدریج با رویکردی آموزشی گسترش یافته است و هدف آن استفاده از اطلاعات و روش‌های علمی در اداره زندگی روزمره افراد است.

ب) اقتصاد خانواده که با نگاه به کسب و کارهای خانگی که اعضای خانواده کارکنان آن محسوب می‌شوند و خانواده را به مثابه یک واحد اقتصادی تولیدی و یا خدماتی بررسی و تحلیل می‌کند.

ج) اقتصاد خانواده به معنای بررسی رفتارهای افراد خانواده تحت تئوری‌ها و نظریات اقتصادی (در قالب تئوری بازار) در مواجهه با شرایط، تحولات، نیازها، انگیزه‌ها و ... است که

برخی از نظریه پردازان مانند بکر تلاش کرده‌اند بدین وسیله رفتارهای اجتماعی افراد را تحلیل و توجیه کنند و بتوانند در قالبی مشخص بیان کنند (جلالی، ۱۳۹۴).

هرچند بکر در صدد است تا رویکرد اقتصادی را به مسائل انسانی و اموری که به ظاهر اقتصادی نیستند تعمیم دهد و تصمیم زوجین به فرزندآوری را به عنوان یک رفتار انسانی، امری با غلبه صیغه اقتصادی نمایان سازد و آن را با روش اقتصادی تحلیل کند، اما آنچه در این مطالعه نسبت به مفهوم اقتصاد خانواده مد نظر است، نحوه تخصیص امکانات داخلی نهاد خانواده نسبت به تأمین نیازهای خود و جامعه برای بهبود کیفی و دستیابی به سعادت فردی و اجتماعی است. خانواده به عنوان کانونی مقدس برای تولید و پرورش انسان، از جایگاه ویژه‌ای در ساختار اجتماعی-اقتصادی برخوردار بوده و از این رو، مقوله اقتصاد فرزندآوری از جایگاه ویژه‌ای در موضوعات اقتصاد خانواده برخوردار خواهد بود. بنابراین مفهوم «سرمایه‌گذاری معنوی در فرزندآوری» در چارچوب اندیشه اسلامی، به معنای نگاه به فرزندآوری و تربیت فرزند به عنوان یک فعالیت عبادی، انسانی و اخلاقی است که آثار ماندگار معنوی و اخروی خاص خود را دارد. این نگرش، فراتر از تحلیل‌های مادی و اقتصادی صرف و محسوب کردن فرزند به عنوان بخشی از «سرمایه انسانی» با بازدهی دنیوی بوده و بر اهداف الهی، مسئولیت‌های شرعی و کسب رضایت خداوند تأکید می‌کند.

۲-۱. مفهوم اقتصاد اسلامی

اقتصاد اسلامی به نظامی اطلاق می‌شود که بر پایه اصول شریعت اسلام، شامل قرآن، سنت و سیره پیامبر (ص)، اجماع و عقل استوار شده و هدف آن تحقق عدالت اجتماعی، توازن اقتصادی و رفاه مادی و معنوی در چارچوب ارزش‌های اسلامی است (صدر، ۱۹۸۲؛ نجفی، ۲۰۰۵). اقتصاد اسلامی نه تنها به دنبال تنظیم رفتارهای اقتصادی در چارچوب شریعت است، بلکه می‌کوشد با ترکیب عقلانیت بشری و وحی الهی، الگویی کارآمد برای حل چالش‌های مدرن اقتصادی ارائه دهد (میرمعزی، ۱۳۹۵).

۳-۱. معرفی بکر

گری استنلی بکر^۱ (۱۹۳۰-۲۰۱۵) یکی از خلاق‌ترین و برجسته‌ترین اقتصاددانان اواخر قرن بیستم در حوزه تحلیل مشکلات اجتماعی مانند اقتصاد جرایم و مجازات، اعتیاد و خانواده شناخته می‌شود.

1. Gary Stanley Becker

وی در رساله دکتری خود با عنوان «اقتصاد تبعیض»، مدل رقابتی بازار نیروی کار را با توجه به تفاوت دستمزد کارگران سفیدپوست و سیاه‌پوست ارائه کرد و در اوایل دهه ۱۹۶۰ بحث‌های خود را در مورد سرمایه انسانی آغاز نمود. او با تکیه بر جنبه اقتصادی ارزش فرصت‌ها بیان کرد که هر چه درآمد و هزینه بازار افزایش پیدا کند، مخارج یک خانم متأهل برای ماندن در خانه به دلیل امکان اشتغال در خارج از خانه افزایش خواهد داشت. وی در دهه ۱۹۷۰ نظریه‌های خود را پیرامون اختصاص زمان به افراد خانواده گسترش داد. تلاش برای بررسی تصمیمات والدین در مورد تولد و آموزش فرزندان، ازدواج و طلاق بر اساس نگاه اقتصادی از عمده فعالیت‌های وی به شمار می‌رود که وی را در سال ۱۹۹۲ میلادی به خاطر «توسعه دامنه تجزیه و تحلیل اقتصاد خرد به گستره وسیع رفتارهای انسانی و تعاملات فراتر از رفتار بازار» به جایزه نوبل رساند (قنادان، ۱۳۹۱، ص. ۲۳۲-۲۳۷). وی در سال ۱۹۸۱ کتابی با عنوان «رساله‌ای در مورد خانواده» منتشر و تلاش کرد تحلیل رفتاری خانواده را بر محور اصول اقتصادی عمدتاً مبتنی بر مکتب شیکاگو در آن ارائه کند. در ادامه اهم نظرات وی در این حوزه بیان می‌شود.

۲. آرای بکر در حوزه اقتصاد فرزندآوری

۱-۲. خانواده به عنوان یک واحد تصمیم‌ساز

اقتصاد خانواده یکی از حوزه‌هایی است که بکر به تبع کاربرد تحلیل‌ها و ابزارهای اقتصادی بازارمحور در موضوعات غیربازاری در اواسط دهه ۱۹۵۰ بدان پرداخت (دادگر، ۱۳۸۵، ص. ۱۷۹). نظریه جدید اقتصاد خانواده وی، بر نقش تولیدی خانوار تأکید و از خانوار به عنوان یک کارخانه کوچک نام می‌برد. مطابق با این نظریه، کالاها و خدمات بازاری تنها در صورتی می‌توانند منجر به ایجاد مطلوبیت شوند که با زمان فراغت مصرف‌کنندگان ترکیب و فرصت استفاده از آن‌ها وجود داشته باشد. هم‌زمان با این نظریه، «نظریه تخصیص زمان» و «نظریه انتخاب مناسب نیازها» را ارائه کرد که در مقابل تجمیع صرف رفتار افراد و تعمیم آن به خانوار در اقتصاد متعارف بود. از نظر او تجمیع رفتار افراد برای رسیدن به نتیجه نهایی کافی نیست؛ زیرا در یک خانوار، ممکن است اعضا ترجیحات مشترکی داشته باشند و یا اینکه یک عضو به عنوان تصمیم‌گیرنده نهایی باشد و یا اعضای خانوار برای رسیدن به یک راه حل مشترک با هم تصمیم‌گیری کنند. از این رو به خانوار باید به عنوان یک واحد تصمیم‌گیرنده توجه داشت و نمی‌توان صرفاً رفتار

افراد را تجميع کرد. نظریه جدید اقتصاد خانواده، موضوعات دیگری مانند الگوهای ازدواج، ارتقای سطح سرمایه انسانی، تخصیص منابع خانوار به انواع هزینه‌ها، طلاق، ازدواج مجدد و... را در قالب الگوهای تحلیلی و ریاضی مورد بررسی قرار داده است که کیفیت و کمیت فرزندآوری نیز یکی از این موارد مهم است (طایی و فرجی، ۱۳۷۹).

۲-۲. جامعیت رویکرد اقتصادی

یکی از اصول غالبی که بکر تقریباً در تمامی رویکردها و نگرش‌ها بدان پایبند است و تلاش می‌کند جهان اطراف خود را با آن توضیح دهد، محوریت نگاه اقتصادی به مسائل است. از نظر وی، این رویکرد آن‌چنان جامع و گویا است که برای تمام رفتارهای انسانی اعم از بازاری و غیربازاری، با غایت فیزیکی و عاطفی، قابل استفاده و توجیه‌کننده است (Becker, 1962). این نگرش را در حوزه اقتصاد خانواده می‌توان در تحلیل‌ها و نظریات وی نسبت به تمامی اتفاقات مرسوم در یک خانواده در مراحل انتخاب همسر، ازدواج، فرزندآوری... مشاهده کرد.

۳-۲. تئوری ازدواج

بکر در مقاله‌ای تحت عنوان «تئوری ازدواج» (۱۹۷۴-۱۹۷۳) فضای موجود جامعه برای ازدواج را تحت قوانین حاکم بر بازار تلقی می‌کند. وی فرض را بر این قرار می‌دهد که افراد تا حد ممکن به نحوی عمل می‌کنند که «بازار ازدواج» در تعادل باقی بماند و مرد و زن نسبت به فواید ازدواج و تجرد مزیت‌سنجی کرده و در صورت سودآور بودن آن اقدام به ازدواج می‌کنند و اگر احساس کنند که مطلوبیت ناشی از تجرد بیشتر از تأهل است، از این کار سر باز می‌زنند. وی بیان می‌کند که در کنار شاخص‌های اقتصادی مانند سطح دستمزد، میزان درآمد و... در دو حالت قبل و بعد از ازدواج، برخی ویژگی‌های شخصیتی و نیز توانایی‌های موجود (مواردی مانند میزان سواد، هنر، توانایی جسمی و...) در گزینه مورد بررسی برای ازدواج مطرح‌اند که ممکن است به کمی توانایی‌ها این پیام را به طرفین یا تصمیم‌گیر نهایی القا کند که گزینه مورد نظر از سطح درآمدی وی خواهد کاست؛ چرا که به عنوان مثال از توانایی پخت غذا برخوردار نبوده و این هزینه زندگی را بالا می‌برد که اثر منفی بر فرایند شکل‌گیری ازدواج خواهد داشت.

وی با قبول وجود عوامل غیرمادی مانند عوامل عاطفی در فرایند ازدواج، در نهایت این مسئله را مطرح می‌کند که تحلیل وی از آنچه بازار ازدواج می‌نامد، بر اساس آن چیزی است که در

طبیعت این بازار وجود دارد. وی معتقد است تحلیل ارائه شده در مورد طلاق، ازدواج مجدد و... نیز از کارایی برخوردار است (Becker, 1973, pp. 814-822). از دیدگاه او، افراد در میان گزینه‌های موجود به عنوان همسر، یک فرد را در راستای حداکثر شدن مطلوبیتشان انتخاب می‌کنند (این حداکثر شدن مطلوبیت در دیدگاه بکر با مصرف کالاهای خانگی تولید شده قابل اندازه‌گیری است). رواج ازدواج در طول تاریخ و در تمام جوامع، برای بکر به آن معنا است که کارگر مؤنث و مذکر در انواع خاصی از تولیدات خانگی، به ویژه در تربیت بچه‌های خانواده، نیروی کار مکمل هستند. هر فرد در صورتی ازدواج می‌کند که منافع انتظاری ازدواج، از هزینه‌های انتظاری آن (هزینه ازدست رفتن زندگی مجردی یا ازدست رفتن فرصت ازدواج با بهترین گزینه در مرتبه بعد) فراتر رود. به خاطر مشکل اطلاعات ناقص، افراد مجبورند به جست‌وجو بپردازند. این امر به خودی خود هزینه به همراه دارد و لذا ممکن است فرد نهایتاً به همسری با ویژگی‌هایی پایین‌تر از حد ایده‌آلش راضی شود. یا این که برای جبران، فرد ممکن است چانه‌زنی کند تا امتیازهایی به دست آورد. امتیازها می‌تواند شامل مبادله مقادیری پول (جهیزیه و...) و یا قبول تعهدات خاص (تغییر در عادات خاص) باشد. با این وجود، آزادی انتخاب و اطلاعات کافی برای ایجاد تعادلی که در آن شرایط بهینه‌پرتو برای طرفین برقرار باشد، وجود دارد.

تغییرات عمده در متغیرهایی (میزان درآمد انتظاری، هزینه‌های برآورد شده و...) که در تصمیم‌گیری طرفین نقش مهمی داشته‌اند، سبب خواهد شد که افراد تصمیماتشان را دوباره ارزیابی کنند. حتی اگر به این نتیجه برسند که طلاق کم‌هزینه‌تر از بقای ازدواج است، ممکن است این تغییرات منجر به جدایی شود که طرفین از یکدیگر جدا شوند. وی میزان وقت صرف شده برای جست‌وجو را نیز با ناپایداری ازدواج مرتبط می‌داند و بیان می‌کند کسانی که در جوانی و بر اساس اطلاعات محدود درباره ویژگی‌های طرف مقابل و گزینه‌های جایگزین موجود ازدواج می‌کنند، فوق‌العاده مستعد طلاق هستند و برعکس، افرادی که در سنین بالا ازدواج می‌کنند به علت جست‌وجوی بیشتر و شناخت بهتر کمتر به طلاق دچار می‌شوند (فیاض، ۱۳۸۷).

۲-۴. نظریه فرزندآوری

بکر تئوری خود تحت عنوان مدل‌سازی تقاضا برای کودک را نیز با همین نگرش در سال ۱۹۶۰ ارائه داد. وی کودکان را به عنوان یک کالای بادوام مورد تحلیل قرار داد؛ به این معنی که والدین،

تصمیم‌گیری برای فرزندآوری را با توجه به محاسبه هزینه و فایده‌ای که تولد یک کودک با توجه به سطح درآمد و قیمت‌های رایج صورت می‌دهند، انجام می‌دهند. در الگوی وی، خانواده یک واحد اقتصادی عقلایی با قدرت پیش‌بینی کامل بوده و ترجیحات والدین خانواده همیشه مشابه است. از این رو تصمیم‌گیری خانواده برای فرزندآوری، تابعی از درآمد، دستمزد زن، اشتغال زن و بالاخره تحصیلات والدین است. در این مدل، تقاضا برای فرزندآوری بر دو اصل استوار است: الف) با بهبود درآمد خانواده، والدین، سطح بالاتری از رفاه زندگی را برای فرزندان خود ایجاد می‌کنند.

ب) با افزایش درآمد، احتمالاً والدین تعداد کودکان یعنی تقاضا برای فرزندآوری را افزایش می‌دهند. طبق این نظریه، وجود هزینه‌های خالص تولد، نگهداری و پرورش فرزندان نشان می‌دهد که فرزندان، نوعی از کالاهای مصرفی هستند. وجود آن‌ها در طول زمان نشان‌دهنده این است که ما با کالاهای مصرفی بادوام روبرو هستیم. در نتیجه آن‌ها باید با دیگر کالاهای مصرفی بادوام بر سر بودجه خانوار رقابت کنند. بنابراین فرزند به مانند دارایی بادوام تلقی می‌شود که جرایمی از خدمات را در طول زمان ارائه می‌دهد. از آنجایی که کودک به عنوان یک کالای بادوام در نظر گرفته می‌شود، با افزایش درآمد، مطابق آموزه‌های تئوری اقتصاد خرد در خصوص دو اثر «جانشینی» و «درآمدی»، برای دو مقوله کیفیت و کمیت فرزند تحقق یافته و هر چه اثر جانشینی بیشتر باشد، خانواده‌ها ترجیح می‌دهند کیفیت کودک را نسبت به کمیت آن بالا ببرند و درآمد خود را صرف بهبود شرایط فرزندان موجود کنند و اگر اثر درآمدی غلبه پیدا کند، احتمالاً والدین نسبت به ازدیاد فرزندان تصمیم خواهند گرفت (کشاورز، ۱۳۹۱).

۵-۲. پیوند تحصیلات و فرزندآوری

بکر میزان تحصیلات والدین را نیز در مسئله فرزندآوری به طور جدی دخیل می‌داند. وی بر این باور است که به‌ویژه در خصوص تحصیلات مادران، رابطه‌ای منفی (چه در کشورهای فقیر و چه در کشورهای غنی) میان نرخ زادوولد و سطح تحصیلات وجود دارد، به نحوی که هرچه میزان تحصیلات والدین بالاتر باشد، تعداد فرزندان کمتر است. چرا که والدین ترجیح می‌دهند تا زمان و منابع مالی محدود خود را صرف سرمایه‌گذاری در تحصیل و بهداشت هر یک از فرزندان کنند تا این‌که به داشتن تعداد فرزندان بیشتر بپردازند. وی معتقد است کشورها برای جلوگیری از رشد جمعیت و میزان بالای مرگ‌ومیر، می‌توانند با تشویق والدین به تحصیلات بیشتر، به‌ویژه

برای خانم‌ها، به هدف خود برسند (بکر، ۱۳۸۰). بکر و دیگران (۱۹۹۰) در بررسی رابطه بین بعد خانوار و سرمایه انسانی در بین کشورها دریافتند کشورهایی که باروری بالایی دارند، سرمایه‌گذاری کمتری در سرمایه انسانی کودکان صورت می‌گیرد (ترکاشوند و دارابی، ۱۳۹۴). می‌توان این خط فکری بکر را در تحلیل‌های وی دنبال کرد که افراد در همه حوزه‌های رفتاری حسابگرند و پیش از تصمیم‌گیری، درگیر هزینه و فایده می‌شوند. از همین رو در بیانیه جایزه نوبلی که به وی اعطا شد، تأکید شده است که وی به دلیل گسترش دامنه تحلیل اقتصاد خردی به عرصه گسترده‌ای از رفتارهای غیربازاری مستحق آن شده است (توکلی، ۱۳۹۷، ص. ۳۵۰).

۳. نقد آرای بکر در حوزه اقتصاد خانواده و فرزندآوری

برای بررسی واقع‌گرایانه نسبت به مبانی آرای بکر، ابتدا باید دو حوزه نگرشی را نسبت به این افکار و آثار مد نظر داشته باشیم. نخست، بررسی اندیشه‌های وی به عنوان یک ناظر و تحلیل‌کننده اوضاع موجود و فعلیت یافته در جوامع بشری است که از این منظر، وی مانند سیره غالب اقتصاد متعارف تلاش کرده است تا جهان پیرامون خود را به رشته تحلیل درآورد و سعی خود را بر علت‌یابی و بیان ریشه مشاهدات موجود قرار دهد. و دیگری، ناظر بر مبانی فکری وی خواهد بود.

۳-۱. تضعیف ملاک‌های غیراقتصادی

همان‌طور که در بخش بیان اندیشه‌های بکر مطرح شد، یکی از مواردی که بکر با معیار سودمحور بودن نگاه افراد در حین تصمیمات در زندگی خانوادگی بیان می‌کند، نحوه انتخاب همسر است. وی علاوه بر بیان این ملاک که افراد تلاش می‌کنند تا همسری را انتخاب کنند که بالاترین سطح درآمد را پس از زندگی مشترک برای آن‌ها تأمین کند، بیان می‌دارد که از قضا همین ملاک منجر به قوام بیشتر خانواده‌ها می‌شود، چرا که افرادی که برای رسیدن به بهترین گزینه‌ای که ملاک مذکور را بیشتر و بهتر تأمین می‌کند، حتی تا سنین بالاتر ازدواج را به تأخیر می‌اندازند و همین نکته باعث شده تا ازدواج‌های انجام شده در سنین بالاتر از قوام بسیار بالاتری برخوردار باشد. وی در این مورد نیز مانند بسیاری از تحلیل‌های خود برای توجیه کارآمدی ملاک سودمحوری، از یک سو بسیاری از علل دخیل را نادیده می‌انگارد و از سوی دیگر به خواننده این‌طور القا می‌کند که ازدواج یک فرایند سود و زیان مالی است و چون امکان سودآوری ازدواج در سنین بالاتر بیشتر

است، بهتر است تا در دوران جوانی ازدواج نکرد تا هم به سود بیشتری رسید و هزینه‌ها را کاهش داد و هم پیوند ازدواج مستحکم‌تر شود. با این وجود، وی در خصوص آسیب‌های اجتماعی و حتی اقتصادی جبران‌ناپذیر تأخیر در ازدواج توضیحی ارائه نمی‌دهد.

ادعای بکر به عنوان تبعیت تقاضا برای داشتن فرزند، از الگوی مشابه تقاضا برای یک کالای بادوام، با وجود شواهد بسیار دال بر کاهش بعد خانوار با افزایش درآمد هم‌خوانی ندارد. و یا این‌که رابطه معکوس مشاهده شده بین آموزش و بعد خانوار می‌تواند هیچ ارتباطی به هزینه فرصت والدین نداشته باشد، بلکه ارتباط زیادی با ارزش‌ها و منش‌هایی داشته باشد که انتظار می‌رود آموزش القا کند (قدیم‌زاده، ۱۳۸۷). یکی از مسائل مهمی که وی مطرح می‌کند، ارتباط مستقیم افزایش تحصیلات به خصوص در مادران با کاهش میزان باروری است. ولی باید به این نکته توجه کرد که وی ظاهراً نوع خاصی از آموزش و گزاره‌های آموزشی را که در فرهنگ سرمایه‌داری رایج است، پیش فرض قرار داده است و هرگز به ماهیت آموزش توجه جدی نکرده است. انسان‌ها بر اساس بینش‌ها و افکاری که مطابق آن آموزش و پرورش دیده‌اند، رشد، تلاش و عمل می‌کنند. پس این مهم است که بدانیم چه آموزه‌هایی در جوامع مورد بررسی وی داده شده است و چه بسا اگر آموزه‌های توحیدی جایگزین نگاه سرمایه‌داری و سودمحوری صرف به عنوان ملاک اصلی بکر برای تحلیل اقتصاد خانواده شود، نتایج متفاوتی خواهیم داشت. مطالعه بیانچی و رابینسون (۱۹۹۷) مؤید مدعای مذکور مبنی بر لزوم لحاظ داشتن محتوا و ماهیت آموزش است. آن‌ها در پژوهش خود هیچ رابطه‌ای بین بعد خانوار و دستاوردهای کودکان را رد یا تأیید نمی‌کنند (ترکاشوند و دارابی، ۱۳۹۴، ص. ۱۵۹-۱۶۰).

از سوی دیگر، مطابق با نظریات بکر، با افزوده شدن تعداد فرزندان، منابع محدودتری برای سرمایه‌گذاری در سرمایه‌گذاری انسانی فرزندان وجود خواهد داشت، اما در این خصوص نمی‌توان از اثر اجتماعی افزوده شدن به تعداد مولید غافل شد. ضمن این‌که ممکن است متغیرهای دیگری نیز وجود داشته باشند که هم بر سرمایه‌گذاری بر سرمایه‌گذاری انسانی فرزندان و هم بر بعد خانواده اثرگذار باشد و در بررسی روابط باید به آن‌ها توجه شود. از جمله مهم‌ترین این متغیرها می‌توان به وضعیت فرهنگی و آموزشی والدین اشاره کرد (ترکاشوند و دارابی، ۱۳۹۴، ص. ۱۵۹-۱۶۰). به علاوه، این مسئله شاید در کوتاه‌مدت یعنی در سنین رشد اولیه کودکان صادق باشد، ولی کاهش مولید و کاهش فرزندان هر خانواده می‌تواند هزینه‌های بسیار بالاتری در دوران نوجوانی،

جوانی فرزندان و کهنسالی والدین داشته باشد، چرا که این ساختار زاینده هزینه‌های دیگری چون استفاده از مهدهای کودک و خانه‌های سالمندان در آینده‌ای نه چندان دور است. ضمن آن‌که از منظر اجتماعی، بسیاری از همیاری‌های اجتماعی و اقتصادی موجود در خانواده‌های بزرگ‌تر، دیگر وجود نخواهد داشت و این به نوبه خود هزینه زندگی را افزایش می‌دهد. به عبارت دیگر، هرچند بکر تلاش می‌کند تا افزایش میزان مخارج خانواده و کاهش سرانه فرزندان را برای والدین با افزایش مولید مرتبط سازد، اما در خصوص کاهش کیفیت زندگی ناشی از سایر مخاطرات پیش‌آمده حاصل از کاهش باروری مثل کوچک شدن خانواده‌ها، افزایش نیاز به تأمین نیازهای مادی و معنوی از بازار، توضیحی نمی‌دهد. عدم برخورداری ما از اطلاعات کامل نسبت به آینده فرزندان، به خصوص در مورد فرزندان که هنوز متولد نشده‌اند، مسئله دیگری است که ارزش آرای بکر را با چالش مواجه می‌سازد. واقعیت آن است که ما نمی‌دانیم به طور قطع بگوئیم چه مولودی در حال تولد است و چه آینده‌ای در انتظار اوست. هرچند فراهم بودن شرایط رشد استعدادها و کودکان بسیار مهم و بااهمیت است، اما مطالعه زندگی بسیاری از دانشمندان و افراد موفق که اتفاقاً تحولی عظیم در مسیر رشد و پیشرفت بشری ایجاد کرده‌اند، وابستگی کامل این دو را با هم نفی می‌کند و چه بسا فرزندی که در خانواده‌ای فقیر پا به عرصه حیات می‌گذارد، منجر به تحولی عظیم در رفاه عمومی و برقراری عدالت شود.

۳-۲. تقابل نمایی کیفیت و کمیت

همان‌طور که در بخش معرفی آرای وی بیان شد، وی معتقد است والدینی که از تحصیلات بالاتری برخوردارند، تلاش می‌کنند تا فرزندان با کیفیت بالاتر داشته باشند تا فرزندان بیشتر. مشکل اصلی این تحلیل در تعیین شاخصه‌های کیفی فرزند است. فرزند مطلوب چه ویژگی‌هایی دارد؟ آیا نفس تقدم کیفیت بر کمیت فرزند به خاطر ترس از کاهش کیفیت فرزندان موجود، به علت کاستن از روابط اجتماعی داخل خانواده و عدم برآورده کردن نیازهای فطری و طبیعی، مانع از رشد و ایجاد ویژگی‌های مطلوب نمی‌شود؟ این‌ها و بسیاری از سؤالات دیگر، مواردی است که بکر به خوبی به آن‌ها پاسخ مناسبی نمی‌دهد و پرواضح است که با نگاه تحلیل سودمحور نمی‌توان به آن‌ها پاسخ داد. ریشه مهم‌ترین مسئله آن یعنی تعیین ویژگی‌های مطلوب یک فرزند، ریشه در اعتقادات و فرهنگ حاکم بر خانواده و اجتماع دارد. ممکن است برخورداری از سلامت

جسم، امکانات آموزشی و... در همه نگاه‌ها به طور توافقی نگریسته شود، اما سلامت روانی و برخورداری از ایمان، ایثار، شجاعت، روحیه تعامل با دیگران و... از مسائلی است که نوعاً مورد اختلاف مکاتب فکری است و غالباً با توان مالی والدین ارتباط مستقیمی ندارد.

۳-۳. گستره مخاطرات نگرش اقتصادی به نهاد خانواده

گستره نوع نگرش دیدگاه بکر در خصوص اقتصاد خانواده و فرزندآوری بسیار خطرناک خواهد بود. مطالعات معاصر بیان‌کننده آسیب‌های جبران‌ناپذیر آن است. به عنوان نمونه، غلبه کارکرد اقتصادی در امور ازدواج برای زنان، موجب آن شده است تا زنان ورود به بازار کار را بر فرزندآوری ترجیح داده و با احساس استقلال مالی نیاز چندانی به ازدواج پیدا نمی‌کنند و زندگی مجردی را برمی‌گزینند. چرا که بر اساس مشاهدات عینی، با غلبه نگرش اقتصادی، با پذیرش مسئولیت ازدواج، حقوق انسانی و عاطفی زنان اغلب تأمین نشده و محدودیت‌های جدیدی برای آن‌ها ایجاد می‌شود. مردان نیز با توجه به مباحثی چون تورم و افزایش هزینه‌های ازدواج، تمایل چندانی به داشتن زندگی مشترک نشان نمی‌دهند. در نتیجه، ازدواج رسمی که با مسئولیت‌های اقتصادی قانونی توأم است، در رویکرد عقلانیت مدرن توجیه قابل قبولی برای مردان ندارد (رحیمی، شاکری، و کلانتری، ۱۳۹۸، ص. ۲۹). تلاش برای دستیابی به حقوق مالی مانند به اجرا گذاشتن مهریه، عدم پابندی به نگهداری والدین و رسیدگی به نیازهای آن‌ها در سالمندی و... از دیگر مخاطرات غلبه نگرش اقتصادی است.

به طور کلی، پیامدهای نگرش بازاری به تشکیل خانواده و فرزندآوری و روند سالخوردگی جمعیت در کشورهای غربی را می‌توان در دو حوزه کمی و کیفی تقسیم کرد:

۱. پیامدهای کمی

الف. کاهش نرخ باروری و تغییر ساختار سنی جمعیت

آمارها نشان می‌دهد نرخ باروری در بسیاری از کشورهای غربی به زیر سطح جایگزینی (۲.۱) فرزند به ازای هر زن رسیده است. برای مثال، نرخ باروری در ایتالیا ۱.۲۴ (۲۰۲۱)، اسپانیا ۱.۱۹ (۲۰۲۱)، و آلمان ۱.۵۳ (۲۰۲۱) گزارش شده است (Eurostat, 2023). پیش‌بینی می‌شود سهم جمعیت بالای ۶۵ سال در اتحادیه اروپا از ۲۰.۸٪ در ۲۰۲۲ به ۳۱.۳٪ تا ۲۰۵۰ افزایش یابد (United Nations, 2022). افزایش نسبت وابستگی سالمندان (نسبت جمعیت بالای ۶۵ سال به جمعیت

فعال ۱۵-۶۴ سال) از ۳۲.۴٪ در ۲۰۲۲ به ۵۵.۸٪ تا ۲۰۵۰ در اتحادیه اروپا نیز از دیگر عوارض این سیاست‌ها بوده است (Eurostat, 2023).

ب. فشار بر نظام‌های رفاهی و اقتصادی

پیش‌بینی‌ها نشان می‌دهد هزینه‌های مرتبط با بازنشستگی و سلامت در کشورهای OECD تا ۲۰۵۰ به ۲۵-۳۰٪ از GDP خواهد رسید (OECD, 2021). به علاوه پیش‌بینی می‌شود جمعیت فعال اتحادیه اروپا تا ۲۰۵۰ حدود ۱۸٪ کاهش یابد (European Commission, 2021).

۲. پیامدهای کیفی

الف. تغییر ارزش‌های اجتماعی و فردگرایی

نگرش بازاری به فرزندآوری (دیدگاه هزینه-فایده) منجر به اولویت‌بندی اهداف شخصی (مانند تحصیل، شغل و مصرف‌گرایی) بر تشکیل خانواده شده است (Lesthaeghe, 2014). شمار افرادی که ترجیح می‌دهند بدون فرزند زندگی کنند در برخی جوامع غربی رو به افزایش است. به عنوان نمونه، در آلمان، ۲۲٪ از زنان متولد ۱۹۶۹ بدون فرزند هستند (Destatis, 2020).

ب. تحول در ساختار خانواده

افزایش خانواده‌های تک‌والد، تأخیر در ازدواج و رشد خانواده‌های غیرسنستی (مانند هم‌خانگی بدون ازدواج) (Cherlin, 2010)، کاهش حمایت‌های بین‌نسلی به دلیل فاصله‌گذاری جغرافیایی و فردگرایی (Albertini & Kohli, 2013) از نمونه‌های تحولات ساختار در الگوی خانواده غربی است.

ج. چالش‌های فرهنگی و هویتی

سالخوردگی جمعیت ممکن است به کاهش نوآوری و انعطاف‌پذیری فرهنگی منجر شود (Bloom et al., 2020)، امری که تنش بین نسل‌ها بر سر توزیع منابع مانند اصلاح نظام بازنشستگی را به دنبال خواهد داشت (Lee & Mason, 2011).

به‌طور کلی، نگرش بازاری به خانواده و فرزندآوری (با محوریت فردگرایی و محاسبات اقتصادی) همراه با سالخوردگی جمعیت، هم در کوتاه‌مدت (فشار بر بودجه‌های عمومی) و هم در بلندمدت (تغییر هویت اجتماعی) کشورهای غربی را با چالش‌های ساختاری مواجه کرده است. هرچند راه‌حل‌های پیشنهادی شامل سیاست‌های مهاجری، تشویق فرزندآوری

و بازنگری در نظام بازنشستگی ارائه شده است، اما اجرای آن‌ها تبعات بسیار خطرناکی مانند تغییر در ساختارهای فرهنگی و اقتصادی را به دنبال داشته است.

۴. نگرش اسلام نسبت به مسائل اقتصادی فرزندپروری

در قرآن کریم، اصل وجود فرزند به عنوان نعمت الهی (نحل/۷۲)؛ «خداوند از جنس خودتان همسرانی برای شما آفرید و از همسرانتان پسران و نوادگان و دامادانی قرار داد و شما را از نعمت‌های پاکیزه روزی داد»، متاع دنیا (آل عمران/۱۴)؛ «محبت خواستنی‌ها از زنان و پسران و اموال فراوان زر و سیم ... برای مردم آراسته شده است»، زینت زندگی (کهف/۴۶)؛ «مال و پسران زینت زندگی دنیا هستند»، وسیله امتحان (انفال/۲۸)؛ «و بدانید که اموال و فرزندان و وسیله آزمایش شما هستند»، یاری رساننده به پدر و مادر (اسراء/۶)؛ «سپس شما را بر آن‌ها برتری دادیم و شما را به وسیله اموال و پسران یاری کردیم» مطرح شده و داشتن فرزند صالح به عنوان آرزوی پیامبران الهی (آل عمران/۳۸)؛ «در آنجا زکریا پروردگارش را ندا داد: ای پروردگار من! از نزد خودت نسلی پاک به من عطا کن»، نور چشم بندگان خاص خدا (فرقان/۷۴)؛ «و کسانی که می‌گویند: پروردگارا! از همسران و فرزندانمان مایه روشنی چشم ما قرار ده» و سبب بشارت خداوند (هود/۷۱؛ حجر/۵۱-۵۳)؛ «و به او اسحاق و پس از اسحاق یعقوب را مژده دادیم» بیان شده است. از این رو طلب فرزند صالح و نیز دوام صلاح نسل همواره از ادعیه انبیا و ائمه (ع) بوده است و نمونه‌های فراوانی در این خصوص در آیات قرآن کریم و روایات ما وجود دارد (کاظمی، ۱۳۹۳، ص. ۷۳-۷۴). در مقابل، از فرزند ناصالح با تعابیری چون دشمن والدین (تغابن/۱۴)؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! برخی از همسران و فرزندان دشمن شما هستند»، سبب هلاکت (منافقون/۹)؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! مبادا اموال و فرزندان شما را از یاد خدا غافل کند»، و عذاب آن‌ها (توبه/۵۵)؛ «پس مبادا اموال و فرزندان شما را به شگفت آورد، خدا می‌خواهد آن‌ها را با آن در زندگی دنیا عذاب کند»، سبب تفاخر پدر و مادر غیر مؤمن (حدید/۲۰)؛ «و تفاخر میان شما به داشتن اموال و فرزندان ... و مایه تهدید (احقاف/۱۷)؛ «و آن کس که به پدر و مادرش می‌گوید: اف بر شما، آیا به من وعده می‌دهید که [از گور] بیرون می‌شوم در حالی که پیش از من نسل‌های زیادی رفتند» معرفی شده است. در میان آموزه‌های اسلامی، موارد مشخصی به طور مستقیم به حوزه فرزندآوری و نحوه برخورد صحیح با این موضوع مرتبط

است. بخش اعظمی از این آموزه‌ها به بیان اهمیت و جایگاه ازدواج و فرزندآوری اشاره دارد. به عنوان نمونه از امام علی (ع) نقل است که فرمودند:

” ازدواج کنید؛ چرا که ازدواج سنت رسول خدا (ص) است؛ چنانچه ایشان بسیار می فرمود: هرکس می خواهد پیرو سنت من باشد، باید ازدواج کند؛ زیرا ازدواج سنت من است؛ جویای فرزند باشید که من روز قیامت به کثرت شما در برابر امت های دیگر مباحثات می کنم (عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۲۰، ص. ۱۵۰).

و یا از رسول خدا (ص) نقل است که فرمودند:

” یک مولود از امت من برایم بهتر است از آنچه خورشید بر او می تابد (عاملی، ۱۳۷۴، ج. ۱۵، ص. ۱۴).

در این میان برخی از روایات در منابع روایی دیده می شود که از ظاهر آن ها گاه برداشت وجود تعارض با سایر روایات فرزندآوری می شود. یکی از معروف ترین آن ها بخشی از حکمت ۱۴۱ نهج البلاغه است که در آن امیرالمؤمنین علی (ع) می فرماید: «قَلَّةُ الْعِيَالِ أَحَدُ الْيَسَارِينِ»؛ «کمی عائله مندی یکی از دو آسایش است». باید دقت داشت که روایت مذکور، دلالت روشنی بر مطلوب بودن کمی فرزند، حتی برای افراد فقیر نداشته و با توجه به احادیث دیگر، در صدد ارزش گذاری و خوب یا بد قلمداد کردن چیزی نیست؛ بلکه حاکی از یک واقعیت عینی و ملموس یعنی دشواری و زحمت اداره فرزندان و عائله زیاد - به ویژه در شرایط دشوار اقتصادی - و نیز سهولت و راحتی کار در شرایط کمی افراد تحت تکفل است. بدیهی است که دشواری های اداره هر مجموعه گسترده، آسان تر از سایر مجموعه های مشابه در مقیاس کوچک تر است. برای تبیین این موضوع که بین بیان زحمت فرزندان زیاد و فضیلت کثرت اولاد تنافی وجود ندارد، می توان به این روایت توجه کرد: از پیامبر خدا (ص) نقل است که فرمودند:

” ای مردم شخصی را که دارای سه دختر است یاری و کمک کنید و به او قرض بدهید و او را مورد لطف و مرحمت خود قرار دهید (عاملی، ۱۳۷۴، ج. ۱۵، ص. ۱۱۵).

در مقابل، آموزه های اسلامی سعی در آگاهی افراد نسبت به آثار و برکات زحمات فرزندپروری

و ایجاد انگیزش لازم برای ترغیب بیشتر آن‌ها دارد. روایات در این زمینه بسیار است، اما برای مثال می‌توان به این حدیث نبوی اشاره کرد که از پیامبر اکرم (ص) نقل است که فرمودند:

” شخصی که نیازهای معیشتی یک یا دو دختر را تأمین نماید، جایگاه او - در روز قیامت - در کنار من خواهد بود (عاملی، ۱۳۷۴، ج. ۱۵، ص. ۱۱۶).

با این حساب روشن است که نوع نگرش اقتصاد اسلامی متأثر از آموزه‌های اسلامی تفاوت‌های بنیادینی با پارادایم تحلیلی اقتصاد متعارف در حوزه فرزندپروری دارد که در ادامه به برخی از وجوه اشاره می‌شود.

۱-۴. تفاوت رویکرد علمی - تجربی بکر با رویکرد اخلاقی - ارزشی

بررسی آموزه‌های اسلامی نشانگر آن است که هرچند نگرش اسلام به انسان، تشکیل خانواده و فرزندآوری به هیچ وجه بر اصالت اقتصادی استوار نیست، اما مباحث اقتصادی فردی و اجتماعی نیز مورد دقت و توجه قرار گرفته است. اصول متعددی در ادبیات اقتصاد اسلامی به صورت مسلم و قطعی وجود دارد که تمرکز عملکرد آن‌ها تنها بر بحث تشکیل خانواده و یا فرزندآوری نیست. آموزه‌های اقتصاد اسلامی در صدد قوام و تأمین مالی همه‌جانبه در حوزه فردی و اجتماعی در هر سه حوزه تولید، توزیع و مصرف هستند. اصولی چون لزوم کار و تلاش، حرمت اکل مال به باطل، ممنوعیت اسراف و اتراف، دستگیری از هموعان، صداقت، امانت و... از آموزه‌های شرعی و اخلاقی اسلام هستند که توجه به آن‌ها وضعیت مناسب اقتصادی را برای فعالیت‌های مورد نیاز بشر فراهم و از این طریق زمینه را برای پرورش و رشد همه‌جانبه نسل‌های آتی مهیا می‌کند. به بیان دیگر، مسئله تأمین نیازهای مادی را باید از مجرای خود پیگیری کرد و اجازه نداد مسئله مهم زادوولد مبتنی بر مباحث اقتصادی قرار گیرد.

بر خلاف رویکرد بکر که تلاش می‌کند در نظریات خود از فرزند به عنوان یکی از محصولات و تولیدات خانواده سخن بگوید و فرزند را به عنوان کالایی خصوصی و یا عمومی بررسی کند، در آموزه‌های اسلامی هرچند ممکن است وجوه مثبت اقتصادی فرزند در آینده برای تقویت نظام اقتصادی جامعه نفی نشود، اما به هیچ عنوان بعد اقتصادی وی محوریت امر را به خود اختصاص نمی‌دهد. با توجه به دیدگاه اسلام نسبت به انسان و اصالت بعد معنوی و روحانی وی، نگاه حداکثری به بعد مادی در برابر نگاه حداقلی به ساحت معنوی انسان پذیرفته

نخواهد بود. ازاین رو از نظر روشی، نظریات بکر با یک چالش جدی مواجه است، چرا که نمی‌توان رویکرد تجربی و به اصطلاح علمی را که در نظریات اقتصاد متعارف برای تحلیل بازار کالا و خدمات صورت می‌پذیرد، برای یک عنصر با اصالت ارزشی و معنوی ساری و جاری کرد.

در آموزه‌های اسلامی هیچ کالایی با انسان مقایسه نمی‌شود و آبرو و عزت و شرف مؤمن در بالاترین سطوح ارزشی قرار دارد. جدا از نگرش اقتصادی به فرزندآوری، با نگرشی عمیق‌تر به دیدگاه اسلام نسبت به فرزندآوری درمی‌یابیم که اسلام ارزش فرزند انسان را در حد و اندازه‌هایی فراتر و بسیار بالاتر از نگاه مادی و مطلوبیت‌گرا قرار داده و از نظر اسلام، تولید مثل و فرایند فرزندآوری مسیری است که در آن جانشین خدا در زمین، پا به عرصه وجود می‌گذارد. در برخی روایات، بارداری هم‌تراز ارزش‌های بزرگی همچون جهاد در راه خدا قرار گرفته است. از جمله از امام صادق (ع) منقول است که:

”ام سلمه به پیامبر خدا (ص) عرض کرد: ای رسول خدا، مردها همه خیره را به چنگ آوردند؛ پس برای زنان بیچاره چه سهمی است؟ حضرت در پاسخ فرمود: چنین نیست؛ زن در هنگام بارداری به منزله کسی است که روزها روزه دار و شب‌ها در حال عبادت است و با مال و جانش در راه خدا جهاد می‌کند. پس زمانی که وضع حمل کند، مستحق پاداشی می‌گردد که به سبب بزرگی آن هیچ‌کس توان درکش را ندارد و آنگاه که کودکش را شیر می‌دهد، در ازای هر مکیدنی معادل آزاد کردن یکی از فرزندان اسماعیل که وقف عبادت خدا شده، به وی پاداش تعلق می‌گیرد. پس هنگامی که از شیردادن فارغ گردید، فرشته بزرگواری بر پهلوی او زده، می‌گوید: اعمال خود را از سر بگیر، به درستی که تمام گناهانت آمرزیده شد (عاملی، ۱۳۷۴، ج. ۱۵، ص. ۱۷۵).

البته این ارزش معنوی فقط در دوران فرزندآوری نبوده و تا پایان عمر فرزندان برای والدین ثمربخش خواهد بود، چرا که در روایت نبوی می‌خوانیم: «إِذَا مَاتَ الْإِنْسَانُ انْقَطَعَ عَمَلُهُ إِلَّا مِنْ ثَلَاثٍ: عِلْمٌ يُنْتَفَعُ بِهِ، أَوْ صَدَقَةٌ تَجْرِي لَهُ، أَوْ وَلَدٌ صَالِحٌ يَدْعُو لَهُ»؛ «هرگاه انسان بمیرد، عملش قطع می‌شود مگر از سه چیز: دانشی که از آن سود برند، صدقه‌ای جاری، یا فرزند صالحی

که برایش دعا کند» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۲۳). بنابراین سرمایه‌گذاری در فرزندآوری به شرط تربیت صحیح، متفاوت از سرمایه‌گذاری‌های رایج کوتاه‌مدت و یا بلندمدت دنیوی است و آثار آن می‌تواند برای انسان ابدی باشد؛ هرچند ممکن است در این جا شبهه‌ای مطرح شود که برخورداری از توان مالی منجر به شکل‌گیری فرزند صالح می‌شود، ولی در بخش بعد بیان خواهد شد که این امر را باید در جایگاه و شرایط خود سنجید و لحاظ کرد و نه به عنوان یک علت تامه. البته نمونه‌های قرآنی و روایی بسیار زیادی در این باره در منابع اسلامی وجود دارد به نحوی که ابواب و فصول جداگانه‌ای برای بیان روایات مربوط به ازدیاد رزق در بستر ازدواج و فرزندآوری وجود دارد که به سبب اختصار، توجه خواننده را به اصل کتب روایی چون الکافی (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۳۳۰)، بحارالأنوار (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۰، ص ۲۲۲)، وسائل الشیعه (عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۰، ص ۴۲) و... جلب می‌نماییم.

شواهد متعددی در منابع اسلامی وجود دارد که انسان‌ها را از ترس و هراس نسبت به مخارج مالی تشکیل خانواده و نیز فرزندان نهی می‌کند و نگاه متفاوتی را با آنچه در ادبیات اقتصاد خانواده رایج است، بیان می‌کند. در وهله تشکیل خانواده و ازدواج، توجه به منابع اسلامی، درجه امیدبخش و البته متفاوتی را نسبت به نگاه مادی‌گرایانه و سرمایه‌داری برای ما هویدا می‌سازد. پیامبر (ص) می‌فرماید: «زَوِّجُوا أَيَّامَكُمْ فَإِنَّ اللَّهَ يُحْسِنُ لَهُمْ فِي أَخْلَاقِهِمْ وَ يُوسِّعُ لَهُمْ فِي أَرْزَاقِهِمْ وَ يَزِيدُهُمْ فِي مُرَوَّاتِهِمْ»؛ «مجردهایتان را همسر دهید که خداوند بدین سبب اخلاقشان را نیکو و روزی‌شان را وسعت می‌بخشد و بر جوانمردی‌شان می‌افزاید» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۰، ص ۲۲۲) و نیز در این باره امام صادق (ع) می‌فرماید: «مَنْ تَرَكَ التَّزْوِيجَ مَخَافَةَ الْعَيْلَةِ فَقَدْ أَسَاءَ بِاللَّهِ الظَّنَّ»؛ «هرکس از ترس فقر و تهی‌دستی ازدواج را ترک کند به خدا گمان بد برده است» (عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۰، ص ۴۲) و نیز امام صادق (ع) می‌فرماید: «الرِّزْقُ مَعَ النِّسَاءِ وَ الْعِيَالِ»؛ «روزی همراه زنان و عائله‌مندان است» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۳۳۰).

نمونه صریح آن در آیه ۳۱ سوره مبارکه اسراء است که می‌فرماید: «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْئًا كَبِيرًا»؛ «و فرزندان خود را از ترس درویشی مکشید؛ ما می‌میریم که آن‌ها و شما را روزی می‌دهیم؛ بی‌تردید کشتن آن‌ها گناهی بزرگ است». اسلام نه تنها تشکیل خانواده و فرزندآوری را باعث مشکلات معیشتی در خانواده نمی‌داند، توسعه معیشتی را پس از ازدواج و صاحب فرزند شدن به واسطه تلاش و برکت همراه آن تضمین کرده است. خداوند

در پرتو ازدواج و فرزند، برکت و بی‌نیازی را به انسان عطا می‌کند: ﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ﴾؛ «و فرزندانتان را از ترس درویشی مکشید، ماییم که شما و آن‌ها را روزی می‌دهیم» (انعام/۱۵۱).

خداوند در مقام نهی کردن از کشتن فرزندان فرموده: منطق شما در فرزندکشی جز این نیست که نمی‌توانید روزی و هزینه زندگی آنان را فراهم نمایید که این خود منطقی غلط است؛ زیرا این شما نیستید که روزی فرزندانتان را فراهم می‌کنید؛ بلکه خدای تعالی است که روزی ایشان و خود شما را می‌دهد؛ پس شما چرا می‌ترسید و از ترس، آنان را به دست خود از بین می‌برید؟ (طباطبایی (ره)، ۱۳۶۳، ص. ۵۱۶).

و یا در روایات نقل شده است شخصی به امام رضا (ع) نامه‌ای نوشت که من از پنج سال پیش از بچه‌دار شدن خودداری می‌کنم؛ چرا که همسرم داشتن بچه را خوش نمی‌دارد و می‌گوید: به دلیل این‌که درآمد خوبی نداریم، تربیت و بزرگ کردن آنان برای من دشوار است. نظر شما چیست؟ امام در پاسخ او نوشتند:

» بچه‌دار شوید و بدانید که خداوند آن‌ها را روزی می‌دهد (عاملی، ۱۳۷۴، ج. ۱۵، ص. ۹۹).

اسلام با نگاهی بلند بیان می‌کند که فرزند موجب برکت در خانواده است. پیغمبر اکرم (ص) می‌فرماید: «بَيِّتٌ لَا صَبِيَّانَ فِيهِ لَا بَرَكَهَ فِيهِ»؛ «خانه‌ای که در آن کودکی نباشد برکت ندارد» (متقی هندی، ۱۴۰۹، ج. ۱۶، ص. ۲۷۴).

۲-۴. توجه به شرایط مقتضیات زمان

پرواضح است که تشویق و ترغیب آموزه‌های اسلامی به فرزندآوری، توجه دادن به رزاقیت الهی، اصالت‌دهی به بعد معنوی انسان و سایر آموزه‌های معنویت‌محور، هیچ‌یک به معنای اعتنا نکردن به لزوم فراهم‌سازی شرایط و لزوم رفع موانع برای مهیا ساختن امکانات مادی برای رشد و پرورش هرچه بهتر فرزندان نیست. توصیه اکید اسلام به کار و تلاش از یک سو و قوانین متعدد و دقیق مالی و اقتصادی شریعت اسلامی (آن هم به طور خاص در حوزه مسائل مالی خانواده) از سوی دیگر، بیانگر اهتمام اسلام به فراهم‌سازی و ایجاد بسترهای اقتصادی لازم برای رشد و پرورش متعالی فرزندان در خانواده و جامعه است.

حال اگر بنا بر مقتضیات و شرایط جامعه، برخی شرایط مانند شرایط اجتماعی و اقتصادی برای تشکیل خانواده و فرزندآوری میسر نبود و یا با مشکلات خاصی همراه بود، موضع آموزه‌های اسلامی جدیت برای رفع موانع موجود و مهیا ساختن شرایط لازم است. تصور برخورد غیرعقلایی با مسئله فرزندآوری و یا ازدواج و استناد آن به آموزه‌های دینی، اشتباهی فاحش است. آموزه‌های اسلامی به هیچ وجه به چشم پوشی از واقعیات اجتماعی و اقتصادی امر نمی‌کنند؛ اما این نکته بدان معنی نیست که با وجود مشکلات و موانع، امور مهمی چون ازدواج و ازدیاد نسل از اولویت خود خارج و به حاشیه رانده شود. به عبارت دیگر، با ایجاد شرایط و مقتضیات متزاحم با ازدواج آسان و فرزندآوری، نباید تسلیم شرایط شد و انتخاب مسیر مجرد و یا امتناع از فرزندآوری را پذیرفت. برخی مطالعات و پژوهش‌های جمعیت‌شناسانه نشان می‌دهد در دو دهه گذشته، کاهش فرزندآوری در کشور ارتباط مستقیمی با عناوینی چون تغییر جایگاه زنان در جامعه، دگرگونی ارزش‌ها، تحول در ماهیت خانواده، افزایش تمایلات خودخواهانه برای رفاه و فراغت، فردگرایی و در یک جمله نفوذ سبک زندگی مدرن در لایه‌های مختلف زندگی فردی، خانوادگی و اجتماعی با هدف کسب لذت بیشتر از زندگی است (آقایاری زهیر، فرخی نگارستان، ولطفی مجره، ۱۳۹۵). در این میان، برخی فرهنگ‌های غلط و فرایندهای مهندسی نشده مانند تحصیلات عالی و اشتغال، معمولاً میل زنان به ازدواج را کم و سطح توقع آن‌ها را در مقوله ازدواج بالا می‌برد. البته تجرد قطعی ریشه‌های فرهنگی نیز دارد؛ به دلیل فرهنگ‌سازی‌های نادرست که استانداردهای ازدواج را افزایش می‌دهد، افراد در فرصت مناسب ازدواج نمی‌کنند و در معرض تجرد قطعی قرار می‌گیرند (قاسمی، ۱۴۰۱).

در شرایطی که فرایند اقدام به ازدواج و فرزندآوری برای برخی از افراد دچار موانع جدی می‌شود، دو نوع رویکرد انفعالی و فعال پیش‌رو خواهد بود. در رویکردی که فردگرایی و منفعت‌طلبی شخصی از اصالت و محوریت برخوردار است، چارچوب فردگرایی و لیبرالیسم به دلیل عدم احساس آسیب به ساحت منافع فردی، رویکرد انفعالی را راحت‌ترین و البته سودمندترین روش دانسته و در نتیجه در صدد تسهیل فرایند پرزحمت ازدواج رسمی، فرزندآوری و تربیت آن‌ها در ازای سست کردن بنیان خانواده و توسعه روابط غیررسمی برمی‌آید. رویکردی که به ظاهر کم‌هزینه‌تر بوده و سریع‌تر مطلوبیت فردی را به وی منتقل می‌کند.

اما آنچه از آموزه‌های اسلامی استفاده می‌شود، رویکرد فعالانه و مسئولانه است. امر ازدواج

و فرزندآوری مطابق با برخی از شواهد قرآنی و روایی که در بخش‌های گذشته از مقاله بدان اشاره شد، آن چنان مهم و حیاتی است که اگر به خودی خود شرایط برای آن‌ها فراهم نبود و فرد به تنهایی نیز توان مقابله با آن‌ها را نداشت، سایر بخش‌های عمومی، خصوصی و خیریه به عنوان وظیفه‌ای واجب و ضروری باید نسبت به رفع موانع و ایجاد بسترهای لازم اقدام کند. قرآن کریم در آیه ۳۲ از سوره مبارکه نور می‌فرماید: «وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ»؛ «و بی‌همسران از خودتان و شایستگان از بردگان و کنیزانتان را همسر دهید؛ اگر تنگدست باشند، خداوند از فضل خویش بی‌نیازشان می‌کند و خدا گشایش‌گر داناست».

” تعبیر «أَنْكِحُوا» با این‌که ازدواج یک امر اختیاری و بسته به میل طرفین است، مفهومش این است که مقدمات ازدواج آن‌ها را فراهم سازید، از طریق کمک‌های مالی در صورت نیاز، پیدا کردن همسر مناسب، تشویق به مسئله ازدواج، و بالاخره پادرمیانی برای حل مشکلاتی که معمولاً در این موارد بدون وساطت دیگران انجام‌پذیر نیست. خلاصه، مفهوم آیه به قدری وسیع است که هرگونه قذمی و سخی و درمی در این راه را شامل می‌شود. بدون شک اصل تعاون اسلامی ایجاب می‌کند که مسلمانان در همه زمینه‌ها به یکدیگر کمک کنند، ولی تصریح به این امر در مورد ازدواج دلیل بر اهمیت ویژه آن است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج. ۱۴، ص. ۴۵۷).

بدیهی است که فقر و تنگدستی، از جمله موانع ازدواج محسوب و در شرایط حاد ممکن است استحباب و رجحان ازدواج را برای شخص فقیر ساقط کند؛ اما این بدان معنی نیست که اگر انسان حداقل شرایط مذکور را در اختیار دارد، به سبب نداشتن امکانات بیشتر و ترس از فقر، تشکیل خانواده نکند. ضمن آن‌که در منابع روایی، سفارش‌های فراوانی برای تعاون در امر ازدواج دیگران ذکر شده است^۲ و وظیفه خطیر ازدواج افراد تهی دست را بر عهده سایر اعضای جامعه نهاده است. نمونه‌های مذکور نشان می‌دهد توجه به جامعیت آموزه‌های اسلامی، راه حل بسیاری از مشکلات خودساخته و یا مشکلات غیرقابل اجتناب در جوامع بشری

۲. برای نمونه نک: عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱۴، ص. ۲۷ (باب ۱۲ از ابواب مقدمات نکاح)

است. اسلام وظایف اجتماعی متعددی را برای آحاد افراد نسبت به یکدیگر بیان می‌کند که رسیدگی به امر ازدواج و بقای نسل مسلمین از موارد مهم آنهاست. با این حال، اگر به سبب مقتضیات خاص، شرایط و بسترهای لازم وجود نداشت، تا زمان تحقق آنها، خدای متعال عفت و پاک‌دامنی را به عنوان اصلی لازم و ضروری برمی‌شمارد.^۳ آنچه مشهود است آن است که چه در وضعیت مهیا بودن شرایط و چه در صورت عدم آن، به هیچ وجه نگرش اسلام به امر ازدواج و فرزندآوری نگاهی بازارمحور و یا فردگرایانه نبوده است.

۴-۳. مروری بر نظامات انگیزشی برخی جوامع برای فرزندآوری

سیاست‌های تشویقی یا محدودکننده فرزندآوری در کشورهای پرجمعیت، تحت تأثیر عوامل اقتصادی، فرهنگی و مذهبی شکل می‌گیرند. به عنوان مثال، در برخی کشورهای حاشیه خلیج فارس مانند امارات متحده عربی و عربستان سعودی با ارائه مشوق‌های مالی نظیر کمک هزینه فرزند، مسکن رایگان و مرخصی‌های طولانی زایمان، فرزندآوری تشویق می‌شود. در امارات، خانواده‌ها برای هر فرزند تا ۱۰۰۰ درهم امارات ماهانه دریافت می‌کنند (Al-Maktoum, 2020). این سیاست‌ها با هدف افزایش جمعیت بومی و تقویت امنیت ملی طراحی شده‌اند. در اندونزی، علی‌رغم سیاست‌های محدودکننده (مانند برنامه «دو فرزند کافی»)، خانواده‌های روستایی به دلیل ارزش‌های مذهبی و نیاز به نیروی کار، تمایل به فرزندآوری بیشتر دارند (Jones & Gubhaju, 2022). چین نیز روند سیاستی خود را از سیاست تک‌فرزندی به سه‌فرزندی تغییر داده است. چین پس از دهه‌ها اجرای سیاست تک‌فرزندی، در سال ۲۰۲۱ به دلیل بحران پیری جمعیت، اجازه سه فرزند را صادر کرده است. مشوق‌های جدید شامل کمک هزینه تحصیلی، تخفیف مالیاتی و حمایت از مسکن می‌شود (National Health Commission of China, 2021). با این حال، هزینه‌های بالای زندگی در شهرها (مانند شانگهای) باعث شده است بسیاری از خانواده‌ها به ویژه در طبقه متوسط، از فرزندآوری بیشتر خودداری کنند (Yip & Zhang, 2023). در همسایگی چین، دولت هند با سیاست‌های غیرمتمرکز، در ایالت‌هایی مانند اوتار پرادش قانون دوفرزندی را برای دسترسی به خدمات دولتی اجباری کرده است (Chatterjee & Desai, 2022). در مقابل،

۳. «وَلَيْسَتَغْنِفُ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ...»؛ و کسانی که توانایی ازدواج ندارند باید پاکدامنی پیشه کنند تا خداوند از فضل خود آنان را بی‌نیاز گرداند (نور/۳۳).

ایالت‌های جنوبی (مانند کرالا) با گسترش سیاست‌های تنظیم خانواده، نرخ باروری را کاهش داده‌اند (Drè ze & Murthi, 2021).

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

بکر به عنوان یکی از اقتصاددانان معاصر، تلاش بسیاری برای توضیح و تحلیل مسائل خانواده با استفاده از الگوهای مطرح در اقتصاد کرده و بیان داشت که از یک سو به جای تحلیل افراد به طور مجزا در اقتصاد خرد، باید رفتار افراد را در قالب خانواده و تحت شرایط حاکم بر آن مورد بررسی قرار داد تا بتوان تحلیل دقیق‌تری از مسائل ارائه داد و بدین صورت از مسائلی که غالباً در تحلیل‌های اقتصادی برای ساده‌سازی چشم‌پوشی می‌شود، کاست. از سوی دیگر، وی مدعی شد می‌توان رفتارهای افراد را در خانواده با تحلیل هزینه-فایده توجیه کرد. از این رو، تمامی فرایندهای تشکیل خانواده، فرزندآوری، طلاق و... را می‌توان با معیار سودمندی اقتصادی سنجید و مورد تجزیه قرار داد، به نحوی که افراد گزینه‌ای را برای ازدواج انتخاب می‌کنند که بیشترین سود را برای آنان به ارمغان آورد، و یا زمانی اقدام به فرزندآوری می‌کنند که سود برخورداری از فرزند را بیشتر از عدم آن بدانند، و در مورد سایر وقایع موجود در زندگی خانوادگی نیز تصمیم مشابهی اتخاذ می‌کنند.

امروزه بسیاری از خانواده‌های برخوردار در سراسر جهان به سبب برخورداری از دیدگاه‌های فردگرایانه و لذت‌محور با کالانگاری فرزند، از تکثیر نسل خودداری کرده و مطلوبیت خود را در الگوی کم‌فرزندی جستجو می‌کنند. از سوی دیگر، مشکلات اقتصادی حاصل از عدم توازن امکانات و ضعف در عدالت اقتصادی با ایجاد خوف از فقر و نداری، مسیر اجتناب از ازدیاد نسل را پیش گرفته‌اند. وجود هر دو طیف دلالت بر خطای راهبردی بشر در حوزه فرزندآوری دارد. از دیدگاه دین مبین اسلام، در حوزه اقتصاد خانواده، هرچند فقر امری بسیار مذموم و دارای عواقب سوء و ناگوار است، اما نهاد خانواده تشکیل‌ای مقدس و دارای ارزش‌هایی فراتر از تحلیل‌های مادی و اقتصادی است و ملاک تصمیم‌گیری در مراحل گوناگون آن همچون تشکیل خانواده، فرزندآوری، روابط میان زوجین و فرزندان، طلاق و... هیچ‌گاه ملاک صرف اقتصادی و مسائل مالی و مادی نیست. از منظر اسلام، خانواده نهادی است که خدای سبحان

خود غنای مالی آن را تضمین کرده و از آن گذشته، در متون اسلامی از آن به عنوان ابزاری برای کاهش فقر یاد شده و روزی افراد در بستر خانواده تعریف شده است.

مشکلات اقتصادی موجود در جوامع برخوردار و غیربرخوردار ناشی از عدم توجه به اصول اقتصاد اسلامی است که طیف‌های مرفه و محقر را از نظر اقتصادی پدیدار ساخته است. بدون شک نباید با چشم‌پوشی از مباحث اقتصادی و تلاش جدی برای توزیع عادلانه امکانات، به جای رفع مشکل، ارزش‌های انسانی را با نگرش فردگرایانه با تازیانۀ اقتصاد متعارف خط‌کشی کرد. آنچه در فرایند فرزندآوری از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است، نوع نگرش والدین به زندگی خانوادگی و فرزندآوری است که خود برخاسته از فرهنگ و آموزه‌هایی است که والدین در طول حیات خود از آن بهره‌مند شده‌اند. در تحلیل‌های بکر، این طور وانمود شده است که والدین با معیار هزینه-فایده نسبت به تمامی مراحل زندگی خود تصمیم‌گیری می‌کنند و هر چه والدین از سطح سواد و دانش بالاتری برخوردار باشند، غالباً تعداد فرزندان کم‌تری برای خود دست‌وپا می‌کنند و تلاش می‌کنند تا کیفیت آنان را ارتقا بخشند. بدیهی است این نگاه وی برگرفته از نگاه سرمایه‌داری بوده و پیش‌فرض او آموزه‌های مادی‌گرایانه است، ضمن آن‌که وی تعریف خاص خود را از کیفیت فرزندان دارد که این مقوله هم زاینده‌آمخته‌های بینشی اوست. این در حالی است که از منظر اسلامی، فرزندان برای والدین نعمت محسوب می‌شوند و اگر والدین به وظایف خود در قبال آن‌ها عمل کنند و به آنچه که شرع نسبت به تربیت فرزندان توصیه کرده اهتمام ورزند، می‌توانند از ثمرۀ این نعمت‌ها بهره‌مند شوند.

به نظر می‌رسد در تحلیل‌های بکر، به جای توجه به ریشه اصلی بسیاری از مشکلات، بیشتر به نوعی سطحی‌نگری اکتفا شده است. برای مثال، وی برای ارتقای کیفی جمعیت و نیز بهبود اوضاع اقتصادی خانواده، کاهش فرزندآوری را توصیه و راه حل می‌داند، در حالی که باید برای حل مشکل فقر، از یک سو ثروت اجتماع را افزود و از سوی دیگر از مسیر عدالت اجتماعی این ثروت را برای بهره‌مندی همگان توزیع کرد تا شاهد امکان ایجاد نسلی با کیفیت برای همه طبقات جامعه باشیم و از آسیب‌های جبران‌ناپذیر عواقب انتخاب‌های اجباری که بر اساس تحلیل صرف اقتصادمحور تعیین می‌گردد، در امان باشیم. از طرفی، سیاست‌گذاری در جوامع اسلامی باید ترکیبی از مشوق‌های مادی (مانند وام‌های اسلامی و معافیت مالیاتی) و بازسازی گفت‌وگو دینی حول خانواده باشد. به نظر می‌رسد سیاست‌های موفق سه مؤلفه کلیدی دارند:

۱. همسویی با ارزش‌های اسلامی؛

۲. مشارکت نهادهای دینی در اجرا؛

۳. استفاده از ابزارهای تشویقی مادی.

اهتمام به این امور، علاوه بر حل چالش‌های جمعیتی، به تقویت هویت اسلامی-اجتماعی کمک می‌کند.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

نویسندگان در نگارش مقاله هیچ‌گونه کمک مالی مشخصی از نهادهای تأمین مالی در بخش‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده‌اند.

مشارکت نویسندگان

نویسندگان در نگارش و پژوهش مقاله مشارکت مساوی داشته‌اند.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در آماده‌سازی چکیده تفصیلی، نویسندگان از ابزار هوش مصنوعی DeepSeek برای کمک در نگارش پیش‌نویس اولیه بهره برده‌اند. پس از استفاده از این ابزار، نویسندگان محتوای تولیدشده را بازبینی و ویرایش کرده‌اند و مسئولیت کامل محتوای منتشرشده را بر عهده می‌گیرند.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان از جعل داده‌ها، تحریف، سرقت علمی و هرگونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آن‌هاست.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

هیچ داده‌ای در دسترس نیست.

سپاسگزاری

نویسندگان از داوران ناشناس مقاله و نشریه آموزه‌های اقتصاد اسلامی سپاسگزاری می‌کنند.

فهرست منابع

قرآن کریم.

۱. آقایی زهیر، توکل؛ فرخی نگارستان، م.؛ لطیفی مربا، س. (۱۳۹۵ش). فرزندآوری به مثابه مخاطره. *مطالعات راهبردی زنان*، ۲۳-۷. <https://doi.org/10.22095/jwss.2016.44367>
۲. بکر، گری. (۱۳۸۰ش). اقتصاد توسعه: سرمایه انسانی و کاهش فقر. *مجله اقتصادی*، ۲۵-۲۰.
۳. ترکاشوند، م.؛ دارابی، س. (۱۳۹۴ش). تعداد فرزندان در خانواده و اثرگذاری آن بر کسب سرمایه انسانی فرزندان. *برنامه‌ریزی رفاه*، (۲۳)، ۱۵۳-۱۷۸. <https://doi.org/10.22054/qjss.2015.1749>
۴. جلالی، ف. (۱۳۹۴ش). *اقتصاد خانگی؛ مفهوم‌شناسی، چالش‌ها و دستاوردها*. بازیابی شده از <http://mehrkhane.com>
۵. حسینی، ح.؛ بگی، ب. (۱۳۹۳ش). تعیین‌کننده‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و جمعیت‌شناختی تمایلات فرزندآوری زنان همسردار. *علوم پزشکی کرمانشاه*، (۷۴)، ۳۵-۴۳.
۶. دادگر، ی. (۱۳۸۵ش). پیش‌درآمدی بر سنتز حقوق و اقتصاد. *تحقیقات حقوقی*، (۴۳)، ۱۶۳-۲۰۶. <https://doi.org/10.30513/cjd.2024.5926.1947>
۷. رحیمی سجاسی، م.؛ شاکری گلپایگانی، ط.؛ کلانتری، ع. (۱۳۹۸ش). نقدی بر رویکرد اقتصادمحور قوانین خانواده. *پژوهش‌نامه اسلامی زنان و خانواده*، ۵۵-۲۷. <https://doi.org/10.22095/jwss.2020.12345>
۸. شریف‌زاده، م.؛ نادران، ا. (۱۳۸۹ش). ضرورت مطالعات میان‌رشته‌ای و افق‌های نوین در مطالعات حقوق و اقتصاد در اسلام - قضیه کوز و هزینه‌های مبادله. *مطالعات میان‌رشته‌ای*، (۷)، ۱-۳۰. <https://doi.org/10.22059/JCL.2014.36310>
۹. صدر، سید محمد باقر. (۱۹۸۲م). *اقتصادنا*. بیروت: المجمع العلمی للشهید الصدر.
۱۰. طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۶۳ش). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین.
۱۱. طایی، ح.؛ فرجی دانا، ا. (۱۳۷۹ش). الگوی تعیین همزمان عرضه نیروی کار و تقاضای کالا در اقتصاد ایران. *تحقیقات اقتصادی*، (۵۷)، ۶۱-۹۶.
۱۲. عاملی، محمد بن حسن (حر عاملی). (۱۳۷۴ش). *وسائل الشیعة*. قم: مؤسسه آل البيت.
۱۳. عاملی، محمد بن حسن (حر عاملی). (۱۴۰۹ق). *وسائل الشیعة*. قم: مؤسسه آل البيت.
۱۴. قاسمی. (۱۴۰۱، آذر ۹). [مصاحبه]. همشهری. yun.ir/qyrtpd
۱۵. قنادان، م. (۱۳۹۱ش). *جوایز نوبل اقتصاد*. تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.
۱۶. کشاورز حداد، غ. (۱۳۹۱، ۱۸ بهمن). تحلیل «اقتصاد خرد» در تبیین کاهش فرزندآوری. *دنیای اقتصاد*، (۲۸۵۲)، ۲۸.

۱۷. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). **الکافی**. تهران: دارالکتب الإسلامية.
۱۸. مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). **بحار الأنوار**. بیروت: دار إحياء التراث.
۱۹. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴ش). **تفسیر نمونه**. قم: دارالکتب الإسلامية.
۲۰. موسوی، س. ف.؛ قافله‌باشی، م. س. (۱۳۹۲ش). بررسی جایگاه و نگرش به فرزندآوری در خانواده‌های جوان. **مطالعات زن و خانواده**. <https://doi.org/10.22051/jwfs.2017.15931.1479>
۲۱. میرمعزی، سید حسین. (۱۳۹۵ش). **مبانی اقتصاد اسلامی: رویکردی تطبیقی**. تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۲. نجفی، محمدباقر. (۲۰۰۵م). **مبانی اقتصاد اسلامی**. تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۳. نوروزی، م. (۱۳۹۷ش). نه فقط به خاطر پول. قم: مؤسسه امام خمینی (ره).
24. Albertini, M., & Kohli, M. (2013). The generational contract in the family: An analysis of transfer regimes in Europe. *European Sociological Review*, 29(4), 828–840. <https://doi.org/10.1093/esr/jcs061>
25. Al-Maktoum, S. (2020). *UAE population policies: Incentives and outcomes*. Dubai Government Publications.
26. Becker, G. S. (1962). Irrational behavior and economic theory. *Journal of Political Economy*, 70(1), 1–18.
27. Becker, G. S. (1973). A theory of marriage: Part I. *Journal of Political Economy*, 81(4), 813–846.
28. Bloom, D. E., Canning, D., & Fink, G. (2020). *Population aging and economic growth*. Harvard T.H. Chan School of Public Health.
29. Cherlin, A. J. (2010). Demographic trends in the United States: A review of research in the 2000s. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 403–419. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00710.x>
30. Destatis. (2020). *Childlessness in Germany*. Federal Statistical Office. <https://www.destatis.de>
31. Drèze, J., & Murthi, M. (2021). Fertility, education, and development: Evidence from India. *Population and Development Review*, 47(1), 87–120.
32. European Commission. (2021). *The 2021 ageing report: Economic and budgetary projections for the EU member states (2019–2070)*. <https://ec.europa.eu>
33. Eurostat. (2023). *Fertility statistics*. <https://ec.europa.eu/eurostat>

34. Heckman, J. J. (2015). *Gary Becker's economic model of science*.
35. Lee, R., & Mason, A. (2011). *Population aging and the generational economy: A global perspective*. Edward Elgar Publishing.
36. Lesthaeghe, R. (2014). The second demographic transition: A concise overview of its development. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(51), 18112–18115. <https://doi.org/10.1073/pnas.1420441111>
37. National Health Commission of China. (2021). *Three-child policy implementation guidelines*. Beijing: NHC Press.
38. OECD. (2021). Pensions at a glance 2021: OECD and G20 indicators. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/ca401ebd-en>
39. United Nations. (2022). World population prospects 2022. Department of Economic and Social Affairs. <https://population.un.org/wpp>
40. Yip, W., & Zhang, L. (2023). *Urban middle-class resistance to China's three-child policy*. The Lancet Public Health, 8(2), e120–e127.

Resources

Qur'an.

1. Aghayari Zohair, T., Farrokhi Negarstan, M., & Latifi Morba, S. (2016). Farzand-āvarī be-mesābeh-ye mokhātere [Childbearing as a risk]. *Motāle'āt-e Rāh-bordī-ye Zanān*, 7–23. <https://doi.org/10.22095/jwss.2016.44367> [In Persian]
2. Albertini, M., & Kohli, M. (2013). The generational contract in the family: An analysis of transfer regimes in Europe. *European Sociological Review*, 29(4), 828–840. <https://doi.org/10.1093/esr/jcs061>
3. Al-Maktoum, S. (2020). *UAE population policies: Incentives and outcomes*. Dubai Government Publications.
4. Ameli, M. b. H. (1986). *Wasā'il al-Shī'ah* [The Means of the Shia] (Vols. 1–30). Mu'assasat Āl al-Bayt. [In Arabic] (Original work published 1995 SH / 1409 AH)
5. Becker, G. S. (1962). Irrational behavior and economic theory. *Journal of Political Economy*, 70(1), 1–18.
6. Becker, G. S. (1973). A theory of marriage: Part I. *Journal of Political Economy*, 81(4), 813–846.
7. Becker, G. S. (2001). Egħtesād-e towse'eh: sarmāyeh-ye ensānī va kāhesh-e faqr [Development economics: Human capital and poverty reduction]. *Majalleh-ye Egħtesādī*, 20–25. [In Persian]
8. Bloom, D. E., Canning, D., & Fink, G. (2020). *Population aging and economic growth*. Harvard T.H. Chan School of Public Health.
9. Cherlin, A. J. (2010). Demographic trends in the United States: A review of research in the 2000s. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 403–419. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00710.x>
10. Dadgar, Y. (2006). Pīsh-darāmadī bar santez-e hoqūq va egħtesād [An introduction to the synthesis of law and economics]. *Tahghīghāt-e Hoqūqī*, (43), 163–206. <https://doi.org/10.30513/cjd.2024.5926.1947> [In Persian]
11. Destatis. (2020). Childlessness in Germany. *Federal Statistical Office*. <https://www.destatis.de>
12. Drèze, J., & Murthi, M. (2021). Fertility, education, and development: Evidence from India. *Population and Development Review*, 47(1), 87–120.

13. **European Commission**. (2021). The 2021 ageing report: Economic and budgetary projections for the EU member states (2019–2070). <https://ec.europa.eu>
14. **Eurostat**. (2023). Fertility statistics. <https://ec.europa.eu/eurostat>
15. Ghasemi. (2022, December 9). [Interview]. Hamshahrī. yun.ir/qyrtpd [In Persian]
16. Ghanadan, M. (2012). *Javāyez-e Nobel-e Eghtesād* [Nobel Prizes in Economics]. University of Tehran Press. [In Persian]
17. Heckman, J. J. (2015). *Gary Becker's economic model of science*.
18. Hosseini, H., & Begi, B. (2014). Ta'ayīn-konandeh-hā-ye eqtesādī, ejtemā'ī, farhangī va jam'iyat-shenākhtī-ye tamāyolāt-e farzand-āvarī-ye zanān-e hamsar-dār [The economic, social, cultural and demographic determinants of fertility desires among married women]. *'Olūm-e Pezeshkī-ye Kermānshāh*, (74), 35–43. [In Persian]
19. Jalali, F. (2015). *Eghtesād-e khānegī; mafhūm-shenāsī, chālesh-hā va dastāvard-hā* [Household economics; conceptualization, challenges and achievements]. Retrieved from <http://mehrkhane.com> [In Persian]
20. Keshāvarz Haddād, Gh. (2012, February 7). Tahlīl-e "eghtesād-e kherad" dar tabyīn-e kāhesh-e farzand-āvarī [Analysis of "microeconomics" in explaining the decline in childbearing]. *Donyā-ye Eghtesād*, (2852), 28. [In Persian]
21. Kolehini, M. b. Y. (1986). Al-Kāfi [The Sufficient] (Vols. 1–8). *Dār al-Kutub al-Islāmiyyah*. [In Arabic] (Original work published 1407 AH)
22. Lee, R., & Mason, A. (2011). *Population aging and the generational economy: A global perspective*. Edward Elgar Publishing.
23. Lesthaeghe, R. (2014). The second demographic transition: A concise overview of its development. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(51), 18112–18115. <https://doi.org/10.1073/pnas.1420441111>
24. Majlesi, M. B. (1983). *Bihār al-Anwār* [Oceans of Lights] (Vols. 1–110). Dār Ihyā' al-Turāth. [In Arabic] (Original work published 1403 AH)
25. Makarem Shirazi, N. (1995). *Tafsīr-e Nemūneh* [The Exemplary Commentary] (Vols. 1–27). Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian]
26. Mirmo'ezzi, S. H. (2016). *Mabānī-ye eqtesād-e eslāmī: rūykarī tatbīqī* [Foundations of Islamic economics: A comparative approach]. Pajouheshgāh-e Farhang va Andīshah-ye Eslāmī. [In Persian]

27. Mousavi, S. F., & Ghāfeleh-Bāshi, M. S. (2013). Barrasī-ye jāygāh va negaresh be farzand-āvarī dar khānevādeh-hā-ye javān [Examining the status and attitude towards childbearing in young families]. *Motāle'āt-e Zan va Khānevādeh*. <https://doi.org/10.22051/jwfs.2017.15931.1479> [In Persian]
28. Najafi, M. B. (2005). *Mabānī-ye eqtesād-e eslāmī* [Foundations of Islamic economics]. Pajouheshgāh-e Farhang va Andīsheh-ye Eslāmī. [In Persian]
29. *National Health Commission of China*. (2021). Three-child policy implementation guidelines. NHC Press.
30. Norouzi, M. (2018). *Na faghat be khāter-e pūl* [Not just for money]. Imam Khomeini Institute. [In Persian]
31. *OECD*. (2021). Pensions at a glance 2021: OECD and G20 indicators. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/ca401ebd-en>
32. Rahimi Sajasi, M., Shakeri Golpayegani, T., & Kalantari, A. (2019). Naqdī bar rūykard-e eqtesād-mehvar-e qavānīn-e khānevādeh [A critique of the economics-oriented approach to family laws]. *Pajouhesh-nāmeḥ-ye Eslāmī-ye Zanān va Khānevādeh*, 27–55. <https://doi.org/10.22095/jwss.2020.12345> [In Persian]
33. Sadr, S. M. B. (1982). Iqtisādunā [Our Economics]. *Al-Majma' al-Ilmī lil-Shahīd al-Sadr*. [In Arabic]
34. Sharifzadeh, M., & Naderan, A. (2010). Zarūrat-e motāle'āt-e miyān-reshteh'ī va ofoq-hā-ye novīn dar motāle'āt-e hoqūq va eqtesād dar Eslām – qazīyeh-ye Kūz va hazīneh-hā-ye mobādeleh [The necessity of interdisciplinary studies and new horizons in law and economics studies in Islam – the Coase theorem and transaction costs]. *Motāle'āt-e Miyān-reshteh'ī*, (7), 1–30. <https://doi.org/10.22059/JCL.2014.36310> [In Persian]
35. Tabatabaei, S. M. H. (1984). Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān [The Balance in Qur'anic Exegesis] (Vols. 1–20). *Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī-ye Jāme'eh-ye Modarresīn*. [In Arabic]
36. Taei, H., & Faraji Dana, A. (2000). Algoo-ye ta'yīn-e hamzamān-e arzeh-ye nīrū-ye kār va taqāzā-ye kālā dar eqtesād-e Īrān [A model for simultaneous determination of labor supply and commodity demand in Iran's economy]. *Tahghīghāt-e Eqtesādī*, (57), 61–96. [In Persian]
37. Torkashvand, M., & Darabi, S. (2015). Tedād-e farzandān dar khānevādeh va asar-gozārī-ye ān bar kasb-e sarmāyeh-ye ensānī-ye farzandān [Number of children in the family and

- its effect on children's human capital acquisition]. *Barnāmeḥ-rīzī-ye Refāḥ*, (23), 153–178. <https://doi.org/10.22054/qjsd.2015.1749> [In Persian]
38. **United Nations**. (2022). World population prospects 2022. Department of Economic and Social Affairs. <https://population.un.org/wpp>
39. Yip, W., & Zhang, L. (2023). Urban middle-class resistance to China's three-child policy. *The Lancet Public Health*, 8(2), e120–e127.

